JACQUES LE GOFF

BANII ŞI VIAŢA

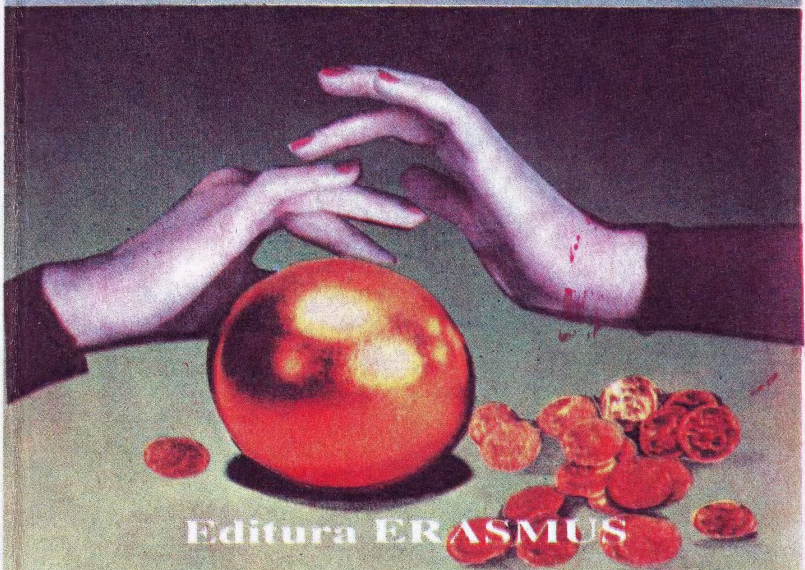

Editura ERASMUS

În memoria lui
Robert S. Lopez

JACQUES LE GOFF

Banii şi viaţa

Economie şi religie în Evul Mediu

Traducere din limba franceză de
Ecaterina Stănescu

Editura ERASMUS
Bucureşti
1993

Coperta:
Michaela Istrate
Tehnoredactare computerizată:
FiaTest Computer Services srl
Îngrijirea ştiinţifică a ediţiei în limba română:
prof. dr. Zoe Petre

Toate drepturile asupra versiunii în limba română sînt rezervate **Editurii ERASMUS**

Jacques Le Goff
La Bourse et la Vie
© Hachette, 1986
ISBN 973-95983-1-5

TEU. Com. 2608

Între bani şi infern: camăta şi cămătarul

Camăta. Ce fenomen oferă, mai mult decît acesta timp de şapte secole în Occident, din secolul al XII-lea pîna în cel de-al XIX-lea, un amestec atît de exploziv de economie şi de religie, de bogaţie şi de mîntuire - chip al unui Ev Mediu, în care oamenii noi erau striviţi prin simboluri antice, în care modernitatea îşi croia cu greu drum printre tabu-urile sacre, in care viclenii ale istoriei găseau in represiunea exercitată de puterea religioasă instrumentele reuşitei pămînteşti?

Formidabila polemică în jurul cametei constituie într-un fel "naştere capitalismului". Cine se gîndeşte la acest reziduu, aceasta larvă de cămătar care este "pawnbroker-ul" din romanele engleze din secolul al XIX-lea şi din filmele hollywood-iene de după marea criză din 1929, devine incapabil să-l înţeleagă pe

protagonistul societăţii occidentale - această umbră monstruoasă aplecată asupra progresului economiei monetare - şi mizele sociale şi ideologice care s-au înnodat în jurul acestui Nosferatu al precapitalismului. Vampir de două ori înfricoşător al societăţii creştine, căci acest înghiţitor de bani este adesea asimilat Evreului deicid, infanticid şi profanator al împărtăşaniei. Într-o lume în care banul (*nummus* în latină, *denier* în franceză) este "Dumnezeu[1]"; în care "banul este învingător, banul este rege, banul este suveran (*nummus vincit, nummus regnat, nummus imperat*[2])"; în care zgîrcenia, "cupiditatea", păcat burghez pentru care camăta este mai mult sau mai puţin fiică, detronează din fruntea celor şapte păcate capitale *superbia*, trufia, păcat feudal - cămătarul, specialist al împrumutului cu dobîndă devine un om necesar şi detestat, puternic şi fragil.

Camăta este una din marile probleme ale secoluluial XIII-lea. La această dată, Creştinătatea, în culmea dezvoltări pe care a cunoscut-o după Anul 1000, glorioasă, este deja în primejdie. Erupţia şi difuzarea economiei monetare ameninţă vechile valori creştine. Un nou sistem economic este gata să se formeze, capitalismul, care are nevoie, cel puţin pentru a demara, dacă nu de tehnici noi, de folosirea masivă a practicilor condamnate dintotdeauna de biserică. O luptă îndîrjită, cotidiană, marcată de interdicţii repetate, la îmbinarea valorilor şi mentalităţilor; are ca miză legitimarea profitului licit care trebuie deosebit de camăta ilicită.

În ce fel o religie, care în mod tradiţional opune pe Dumnezeu, banului, ar putea justifica bogăţia, în tot cazul bogăţia rău dobîndită?

Ecleziastul (XXXI,5) spunea:

"Cine iubeşte argintul nu se satură niciodată de argint şi cine iubeşte bogăţia multă nu trage folos din ea."

Şi Evanghelia s-a făcut ecoul: Matei, un publican, strîngător de impozite, care şi-a părăsit masa acoperită cu bani pentru a-l urma pe Isus, avertizează: "nimeni nu poate sluji la doi stăpîni. Căci, sau va urî pe unul şi va iubi pe celalalt, sau va ţine la unul şi va dispreţui pe celalalt. Nu puteţi sluji lui Dumnezeu şi lui Mamona". (Mat.,VI, 24). Mamona simbolizează, în literatura postbiblică tîrzie, bogăţia samavolnică, Banul. Luca (XVI,13) s-a exprimat şi el folosind aceleaşi cuvinte.

Dar dacă legile, codurile, preceptele, decretele condamnă camăta, Dumnezeu nu se interesează decît de oameni - la fel cum face şi istoricul despre care Marc Bloch spunea că are pe oameni drept "vînat". Să ne întoarcem deci spre cămătărie.

Pentru a-i întîlni trebuie să cercetăm alte acte decît documentele oficiale. Legislaţia ecleziastică şi cea laică sînt interesate cu prioritate de camătă, iar practica religioasă de cămătărie. Unde să găsim urma acestei practici în secolul al XIII-lea? In două categorii de documente provenite din genuri antice care, la hotarul între secolele al XII-lea şi al XIII-lea, au suferit o mutaţie

esenţială. Primele grupează *summe*-le sau *manualele pentru confesori*.

În Evul Mediu timpuriu, tarifele pentru penitenţă după natura păcatelor erau consemnate în *penitenţiale*. După modelul legilor barbare ele aveau în atenţie actele respective, şi nu actorii. Sau mai degrabă, categoriile de actori erau juridice: clerici sau laici, sau ne-liberi.

Dar de la sfîrşitul secolului al XI-lea pînă la începutul secolului al XII-lea, concepţia despre păcat şi penitenţă se schimbă profund, se spiritualizează, se interiorizează. De acum înainte, gravitatea păcatului se măsoară în funcţie de intenţia celui care păcătuieşte. Deci trebuie văzut dacă această intenţie este bună sau rea. Această morală a intenţiei este susţinută de toate şcolile teologice importante din secolul al XII-lea, de la cea din Laon la cele din Saint Victor din Paris, Chartes şi Notre Dame din Paris, de către toţi teologii de primă mînă, chiar dacă erau adversari, în legătură cu multe alte probleme - Abilard şi Sfîntul Bernard, Gilbert de la Porrée şi Pierre Lombard, Pierre le Chantre şi Alain de Lille. De aici rezultă o modificare profundă în practica spovedaniei. Din colectivă şi publică, excepţională şi rezervată păcatelor cele mai grave, confesiunea devine auriculară, de la gură la ureche, individuală şi privată, universală şi relativ frecventă. Cel de-al IV-lea Conciliu de la Lateran (1215) marchează o dată importantă. El hotărăşte spovedania ca obligatorie pentru toţi creştinii adică pentru toţi bărbaţii şi femeile, cel puţin o dată pe

an, de Paşti. Penitentul trebuie să-şi explice păcatul în funcţie de situaţia sa familiară, socială, profesională, de împrejurări şi de propria sa motivaţie.

Confesorul trebuie să ţina seama de toţi aceşti parametrii individuali, şi să caute mărturisirea păcătosului, măcar tot atît, dacă nu chiar mai mult decît "Satisfacţia" adică penitenţa, trebuie să-i suscite pocăinţa.

El trebuie mai degrabă să spele o persoană decît să pedepsească o greşală.

Aceasta cere celor doi parteneri ai spovedaniei un efort mare cu care tradiţia nu i-a obişnuit. Penitentul trebuie să se întrebe în legătură cu conduita şi intenţiile sale, să-şi facă un examen de conştiinţă. Un front de pionierat este deschis: acela al introspecţiei, care va transforma obiceiurile mentale şi comportamentul. Acestea sînt începuturile modernităţii psihologice. Confesorul va trebui să pună acele întrebări care să-i permită să-şi cunoască penitentul, să aleagă din toate păcatele pe cele grave, mortale dacă dacă nu există căinţă sau penitenţă, şi cele mai uşoare, cele fără gravitate care pot fi răscumpărate. Păcătoşii care mor avînd un păcat mortal vor merge în locul tradiţional al morţii, al pedepsei veşnice, infernul. Cei care mor avînd numai păcate neînsemnate vor petrece un timp mai scurt sau mai lung pentru ispăşire într-un loc nou, purgatoriul, pe care purificaţi, curăţaţi, îl vor părăsi pentru viaţa veşnică, paradisul - cel mai tîrziu pînă în momentul Judecăţii de Apoi.

În aceasta nouă justiţie penitenţială, ce va deveni cămătarul? Confesorii, confruntaţi cu o situaţie nouă, cu un conţinut al confesiunii, adesea nou pentru ei, cu mărturisiri sau cu întrebări care îi stînjenesc, nesiguri în legătură cu interogatoriul pe care să-l urmeze, cu penitenţa pe care s-o aplice, au nevoie de ghiduri. Pentru ei, teologi şi îndeosebi specialişti în drept canonic scriu rezumate şi manuale, savante şi amănunţite pentru confesorii instruiţi şi de nivel înalt, sumare pentru preoţii simpli şi puţin cultivaţi. Dar nimeni nu scapă acestui examen. Camăta are locul său în toate acestea. Cămătarul mai puţin, cîntărirea lui comportînd o evaluare personalizată lăsată la aprecierea confesorului.

În schimb cămătarul apare ca principal protagonist în cel cel de-al doilea tip de documente: *exempla*.

Exemplum este o povestire scurtă, dată ca veridică şi destinată să fie inserată într-un discurs (în general o predică) pentru a convinge un auditoriu printr-o lecţie mîntuitoare. Întîmplarea este scurtă, uşor de reţinut şi convinge. Ea foloseşte retorica şi efectele povestirii, ea surprinde. Amuzantă sau, de cele mai multe ori, înfricoşătoare, ea dramatizează. Ceea ce predicatorul oferă este un mic talisman care, dacă este bine înţeles şi folosit, trebuie să aducă mîntuirea. Este o cheie pentru paradis.

Iată unul din numeroasele *exempla* despre cămătari, luat de la Jacques de Vitry, mort puţin înainte de 1240: "Un alt cămătar foarte bogat, începînd să se

lupte în agonie, se necăjeşte, suferă, îşi imploră sufletul să nu-l părăsească căci îi satisfăcuse dorinţele şi îi promite aur, argint şi toate plăcerile acestei lumi dacă vrea să rămînă cu el. Dar să nu-i ceară pentru el nici un ban şi nici cea mai mică pomană pentru cei săraci. Văzînd că nu poate să-l reţină, s-a enervat şi, indignat i-a spus: Ţi-am pregătit o casă cu multe bogăţii, dar tu ai devenit atît de nebun şi de ticălos încît nu vrei să rămîi în această casă bună. Pleacă! Te făgăduiesc tuturor demonilor care sînt în infern[3]."

Este vorba aici numai de o schemă: plecînd de la această canava, predicatorul brodează. El îşi foloseşte vocea şi intonaţiile, gesticulează - subiectul este impresionant. Probabil a fost perceput de milioane de auditori. Căci predica este în Evul Mediu marele "media" care atinge, în principiu,pe toţi credincioşii. Desigur, şi noi o ştim îndeosebi datorită unui *exemplum* referitor la Sfîntul Ludovic, uneori oamenii părăsesc biserica în timpul predicii, pentru marea sa concurentă, taverna, care oferă peste drum o tentaţie permanentă. Cînd aceasta se întîmplă în prezenţa sa, Sfîntul Ludovic, revoltat readucea către vorba cea mai bună enoriaşii rătăciţi. De altfel, secolul al XIII-lea cunoaşte o mare renaştere a predicii. Confruntată cu ereticii - este apogeul Catarilor -, cu evoluţia unei lumi care oferă Creştinilor din ce în ce mai multe bucurii pămînteşti, Biserica hotărăşte să vorbească. Unei societăţi în plină schimbare, ea i se adresează într-un mod adesea inedit

şi discută despre viaţa cotidiană. Se nasc ordine noi care opun bogăţiei în creştere - valoarea spirituală a sărăciei: ordine de cerşetori dintre care cele mai importante, franciscanii şi dominicanii - ultimii formînd ordinul Predicatorilor - se specializează în predicare. După ce s-a predicat pentru cruciadă, se predică pentru reformă. Cu vedete care atrag mulţimile . Deşi preot Jacques de Vitry a fost o asemenea vedetă: încă predicator al cruciadei, dar mai ales predicator al noii societăţi. Modelele sale de predici cu schemele lor de *exempla* au fost larg reproduse şi raspîndite dincolo de secolul al XIII-lea. Şi această întîmplare, care probabil că a fost o anecdotă de succes, evocă momentul cel mai neliniştitor din viaţa unui creştin: agonia. Ea pune în scenă dualitatea omului: sufletul şi corpul, marele antagonism social al bogatului şi săracului, aceşti noi protagonişti ai existenţei umane care sînt aurul şi argintul,şi se termină cu cea mai rea încheiere a unei vieţi: apelul nesăbuitului la demoni, evocarea diavolilor care torturează şi înmormîntarea celor condamnaţi pe pămînt şi în viaţa de dincolo. Refuzat de pămîntul creştin, cadavrul cămătarului îndîrjit în păcat este înghiţit imediat şi pentru totdeauna de infern. Cei ce au urechi de auzit, să audă!

Cămătari! Iată care vă este destinul. Aceasta este sursa esenţială unde vom merge pentru a-l căuta pe cămătarul Evului Mediu, în aceste anecdote care au fost spuse, ascultate şi au circulat.

Camăta este un păcat. De ce? Ce blestem loveşte

această pungă pe care cămătarul o umple, pe care nu vrea să se mai despartă precum Harpagon de caseta sa şi care-l face să cadă în moartea veşnică? Pentru a se salva trebuie să abondoneze punga sau totuşi va găsi el, se va găsi pentru el, un mijloc de a păstra şi banii şi viaţa, viaţa veşnică? Iată marea luptă a cămătarului, între bogăţie şi paradis, între bani şi infern.

Punga: camăta

Vorbim despre camătă, şi adesea textele şi oamenii Evului Mediu spun la fel, folosind singularul, *usura*. Dar camăta are multe chipuri. Cel mai adesea actele din secolul al XIII-lea folosesc termenul la plural: *usurae*. Camăta este un monstru cu mai multe capete, o hidră. În predica sa model numărul 59, Jacques de Vitry, consacră al treilea paragraf acestei camete cu forme multiple: *De multiplici usura*. Şi Thomas de Chobham, în a sa *Summa*, dupa ce a definit "camăta în general", descrie "diferitele cazuri" (Capitolul IV: *De variis casibus*) iar la sfîrşit (Capitolul IX) revine asupra "altor cazuri de camătă".

Camăta desemnează o multitudine de practici, ceea ce va îngreuna stabilirea unei frontiere între licit şi ilicit în operaţiunile care presupun dobîndă. Această deosebire, dificilă dar necesară, între camătă şi dobîndă,

aceasta cumplită fascinaţie a unei fiare multiforme, nimeni nu a simţit-o mai bine decît Ezra Pound în secolul XX.

Camăta e Răul, *neschek*
şarpele
neschek cu binecunoscutu-i nume, pîngăritorul,
potrivnic neamului şi dincolo de el,
pîngăritorul.
Tókos hic mali medium est
Iată inima viului, focul fără răgaz al infernului.
Şancrul a tot corupător, Fafnir versul
Sifilisul statului, al tuturor regatelor,
Neg al binelui public,
Făcător de chisturi, corupător de toate.
Întunecime pîngăritoare,
Frate geamăn al invidiei,
Şarpe cu şapte capete,
Hidră pătrunzînd pretutindeni...

Dar există şi *Usura*, camătă în sine, numitor comun al unui ansamblu de practici financiare interzise.

Camăta este perceperea unei dobînzi de către creditor, în cadrul unor tranzacţii care nu trebuie să ofere ocazia unei astfel de dobinzi. Nu este vorba deci de prelevarea oricărui fel de dobîndă. Camătă şi dobîndă nu sînt sinonime, şi nici camăta şi profitul: camăta intervine acolo unde nu există producere sau transformare materială a unor bunuri concrete.

Thomas de Chobham începe expunerea sa despre camătă cu aceste consideraţii: "În toate celelalte contracte, eu pot să astept şi să primesc un profit (*lucrum*), aşa cum, dacă ţi-am dat ceva pot să aştept să primesc în schimb un dar (*antidotum*), adică o replică la darul meu (*contra datum*) şi pot să sper să primesc, deoarece eu am fost primul careţi-am dat. De asemenea, dacă ţi-am dat cu împrumut hainele şi mobilierul meu, eu pot să primesc pentru ele o răsplată. De ce să nu fie la fel dacă ţi-am împrumutat banii mei (*denarios meos*) [5]?" Aici este toată problema: statutul banilor în doctrina şi mentalitatea ecleziastică a Evului Mediu stă la baza condamnării cametei.

Nu voi începe aici un studiu propriu zis economic - studiu care ar trebui să ţină seama de modul - foarte diferit de al nostru - în care sînt percepute realităţile pe care astăzi noi le izolăm pentru a delimita conţinutul unei categorii specifice: economicul. Singurul istoric şi teoretician modern al economiei care ne poate ajuta să înţelegem funcţionarea "economicului" în societatea medievală cred că este Karl Polanyi (1886-1964).

Pentru a evita orice anacronism atunci cînd analizăm fenomenul medieval al cametei într-o perspectivă economică, trebuie să reţinem două remarci ale lui Polanyi şi ale colaboratorilor săi. Prima, luată de la Malinowski, se referă la aspectul de schimb de daruri "În categoria tranzacţiilor, care presupune un contra - dar echivalent din punct de vedere cu darul, întîlnim un

alt fapt derutant. Este vorba de o categorie care, conform concepţiilor noastre, ar trebui practic să se confunde cu comerţul. Dar nu este aşa. Întîmplător, schimbul înseamnă un du-te vino între parteneri al unui obiect riguros identic ceea ce lipseşte tranzacţia de orice scop sau semnificaţie economică imaginabilă. Prin simplu fapt că porcul revine la donatorul său, chiar pe cale ocolită, schimbul de echivalente, în loc să se îndrepte spre raţiuni economice, se dovedeşte a fi o garanţie în faţa pătrunderii unor motive utilitare.

Singurul scop al schimbului este acela de a strînge reţeaua de relaţii, întărind legăturile de reciprocitate [6]."

Desigur, economia Occidentului din secolul al XIII-lea nu este economia indigenilor din insulele Trobriand de la începutul secolului XX; dar, chiar dacă ea este mai complexă, noţiunea de *reciprocitate* domină totuşi teoria schimburilor economice într-o societate bazată pe "reţele de relaţii" creştine şi feudale.

A doua concepţie folositoare a lui Polanyi este cea de *încastrare* şi de *analiză instituţională*: "Trebuie să renunţăm la noţiunea bine înrădăcinată potrivit căreia economia este un teren de experienţă de care fiinţele umane au fost, în mod necesar, întotdeauna conştiente. Pentru a folosi o metaforă, faptele economice erau la origine *încastrate* în situaţii care nu erau în sine de natură economică, aşa cum nu erau nici scopurile şi nici mijloacele, în mod esenţial materiale. Cristalizarea conceptului de economie a fost rezultatul timpului şi

istoriei, dar nici timpul şi nici istoria nu ne-au oferit instrumentele conceptuale necesare pentru a pătrunde în labirintul de relaţii sociale în care economia este încastrată. Tocmai aici stă sarcina a ceea ce noi numim *analiza instituţională*.[7]" Eu aş adăuga cu plăcere analiza culturală şi psihologică. Ambiţia acestui eseu e tocmai aceea de a prezenta nişte oameni, cămătarii, în agregatul de relaţii sociale, de practici şi de valori în care fenomenul economic al cametei este încastrat. Astfel spus, analiza noastră se referă tocmai la fenomenul global al cametei prin intermediul comportamentului şi imaginii celor care o exercită: cămătarii.

Oamenii Evului Mediu, confruntaţi cu un fenomen, îi căutau modelul în Biblie. *Autoritatea* biblică lămurea originea, explicarea şi modul de întrebuinţare pentru situaţia respectivă. Ceea ce a permis Bisericii şi societăţii medievale să nu fie paralizate de autoritatea biblică şi constrînse la o imobilitate istorică, este faptul că Biblia se contrazice adesea (*sic et non*, da şi nu) şi că, precum spunea Alain de Lille la sfîrşitul secolului la XII-lea, "autorităţile au un nas de ceară" - maleabil potrivit gustului exegeţilor şi al utilizatorilor.

În ceea ce priveşte camăta, însă nu pare să fi existat contradicţii sau rupturi în condamnarea ei. Dosarul biblic referitor la camăta cuprinde în mod esenţial cinci texte. Patru aparţin Vechiului Testament.

1 - "Dacă împrumuţi bani vreunuia din poporul

meu, săracului care este cu tine, să nu fii faţă de el ca un cămătar şi să nu ceri dobîndă de la el". (Exodul, XXII, 24).

Această interdicţie care se va impune comunităţii evreieşti este de asemenea respectată şi de creştini, conştienţi în Evul Mediu că formează o confraternitate în care *săracul*, în mod special, are nişte drepturi aparte. Renaşterea valorii sărăciei în secolul al XIII-lea va face şi mai acut sentimentul ticăloşiei cămătarului creştin.

2 - "Dacă fratele tău sărăceşte şi nu mai poate munci lîngă tine, să-l ajuţi, fie că este străin fie că este vremelnic lîngă tine, ca să trăiască alături de tine.

Să nu iei de la el nici dobîndă, nici vreun alt spor; să te temi de Dumnezeul tău şi fratele tău să trăiască împreună cu tine.

Să nu-i împrumuţi banii tăi cu dobîndă şi să nu-i împrumuţi din hrana ta pentru cîştig..." (Leviticul, XXV, 35-37).

Text deosebit de important pentru versiunea sa latină în Vulgata Sfîntului Hieronim, autoritate a Evului Mediu, şi care spune în ultima frază: "*Pecuniam tuam non dabis ei ad usuram et frugum superabundatiam non exiges*"; aceasta înseamnă, cuvînt cu cuvînt : "Să nu-i împrumuţi banii tăi cu dobîndă şi să nu-i pretinzi hrană peste măsură." Doi termeni au fost reţinuţi de către creştini şi şi-au păstrat toată eficienţa în Evul Mediu: "*ad usuram*", "prin camătă" - tocmai camăta este aici interzisă - şi

"*superabundantia*" super-abundenţa "surplusul" reprezintă excesul care este condamnat.

3 - "Să nu ceri nici o dobîndă de la fratele tău: nici pentru bani, nici pentru hrană, pentru nimic care se împrumută cu dobîndă.

De la străin vei putea să iei dobîndă, dar de la fratele tău să nu iei dobîndă.

(Deuteronomul, XXIII, 20).

Să remarcăm aici folosirea (*non foenerabis fratri tuo*), de către Vulgata, a unui cuvînt împrumutat din dreptul roman: *fenerare*, "a împrumuta cu dobîndă", "a face camată", ceea ce va favoriza constituirea în secolul al XII-lea a unei legislaţii romano-canonice anti-cămătăreşti. În ceea ce priveşte autorizarea practicării cametei faţă de un străin, ea a funcţionat în Evul Mediu în sensul evreu-creştin, dar nu şi în sens invers, deoarece creştinii medievali nu-i considerau pe evrei drept străini. În schimb, ei au asimilat pe duşmani cu străinii şi, în caz de război, se putea practica în mod legal camăta faţă de adversari.

Decretul lui Graţian (către 1140), matrice a dreptului canonic, a reluat formula Sfîntului Ambrozie "*Ubi ius belli, ibi ius usurae* (Acolo unde există legi ale războiului există şi dreptul de a face camătă)".

4 - Cămătarul nu poate fi oaspete al lui Dumnezeu. potrivit Psalmului xv:

Doamne, cine va locui în cortul tău?

Cine va locui pe muntele sfinţeniei tale?

Cel care umblă în neprihănire

.....

El nu-şi dă banii cu dobîndă...

Creştinul din Evul Mediu a văzut în acest psalm refuzul paradisului pentru cămătar.

Acestor patru texte din Vechiul Testament le putem adăuga fragmentul în care Ezechiel (XVIII, 13), citează, printre cei violenţi şi sîngeroşi care provoacă mînia lui Dumnezeu, pe "cel care împrumută cu dobîndă", şi unde el profetizeaza: "Nu va trăi; a făcut aceste urîciuni, de aceea trebuie să moară. Sîngele lui va fi asupra lui." Hieronim şi Augustin au comentat această judecată a lui Ezechiel.

5 - În sfîrşit, în Noul Testament, evanghelistul Luca a reluat şi lărgit condamnarea vetero-testamentară, stabilind astfel structura în ecou necesară pentru ca în Evul Mediu creştinii să considere *autoritatea* Scripturii ca fiind bine întemeiată: "Şi dacă daţi cu împrumut acelora de la care nădăjduiţi să primiţi înapoi, ce mulţumire aveţi? Şi păcătoşii dau cu împrumut păcătoşilor ca să ia înapoi întocmai. Voi însă, iubiţi pe vrăjmaşii voştri, faceţi bine şi daţi cu împrumut fară să nădăjduiţi ceva înapoi". (Luca, VI, 36-38).

Ceea ce a avut cea mai mare importanţă în Evul Mediu este sfîrşitul textului lui Luca: "*Mutuum date, nihil inde sperantes*" pentru că ideea de a da cu împrumut fără să aştepţi nimic în schimb se exprimă prin două cuvinte-cheie ale practicii şi mentalităţii economice medievale:

mutuum, care, luat din dreptul roman, desemnează un contract care transferă proprietatea şi constă într-un împrumut care trebuie să rămînă gratuit, şi termenul *sperare*, "speranţa", care în Evul Mediu desemnează aşteptarea interesată a tuturor actorilor economici angajaţi într-o operaţiune implicînd timp, înscriindu-se într-o aşteptare renumerată fie printr-un beneficiu (sau o pierdere) fie printr-o dobîndă (licită sau ilicită).

Urmează apoi o lungă tradiţie creştină a condamnării cametei. Părinţii Bisericii îşi exprimă dispreţul pentru cămătari. Canoanele primelor concilii interzic camăta pentru clerici (Canonul 20 al Concilului din Elvira, către 300; canonul 17 al Conciliului din Niceea, 325), apoi existînd interdicţia şi asupra laicilor (Conciliul din Clichy în 626). Îndeosebi Carol cel Mare, legiferînd pentru domeniul spiritual cît şi pentru cel temporal, interzice camăta clericilor şi laicilor prin *Admonitio generalis* dat la Aix la Chapelle în 789. Iată deci că un trecut greu de condamnare de către puterea ecleziastică şi cea laică apasă asupra cametei. Într-o economie închisă însă, în care folosirea şi circulaţia monedei rămîn restrînse, problema cametei este secundară. De altfel, mănăstirile sînt cele care oferă, pînă în secolul al XII-lea, esenţialul de credit necesar.

La sfîrşitul secolului, papa le interzice forma lor preferată de credit, garanţia imobiliară (*mort-gage*) "împrumut garantat printr-un imobil ale cărui venituri sînt încasate de cel care a dat cu împrumut [8]".

Atunci cînd economia monetară se generalizează, odată cu secolul al XII-lea, cînd roata norocului se întoarce mai repede în favoarea cavalerilor şi nobililor, ca şi pentru burghezii din oraşele care zumzăie de activitate şi de afaceri şi care se emancipează, doamna Camătă devine însă, un mare personaj. Biserica se sperie, dreptul canonic acum apărut şi curînd scolastica, cea care se străduieşte să gîndească şi să ordoneze raporturile noii societăţi cu Dumnezeu, toate caută să oprească răspîndirea cametei. Înşir aici pomelnicul principalelor măsuri luate de Concilii şi textelor celor mai importante dintre acestea pentru a semnala extinderea, forţa fenomenului şi încăpăţînarea Bisericii de a-l combate. Fiecare conciliu, Lateran II (1139), Lateran III (1179), Lateran IV (1215), al doilea Conciliu de la Lyon (1274), Conciliul de la Viena (1311), aşează cîte o piatră la zidul ridicat de Biserică pentru a opri valul cametei. Codul de drept canonic s-a îmbogăţit şi el cu o legislaţie împotriva Cametei. Către 1140, Graţian, în Decretul său, alcătuieşte dosarul scripturic şi patristic (29 "autorităţile"). Decretala *Consuluit* dată de Urban III (1187) îşi va ocupa locul în al doilea sfert la secolului al XIII-lea în Cod, alături de Decretalele lui Grigore IX. Nici teologii nu rămîn mai prejos. Episcopul de Paris, Pierre Lombard, mort în 1160, în a sa Carte de precepte, care va fi în secolul al XIII-lea, manual universitar pentru studenţii în teologie, reluînd pe Sfîntul Anselm care, primul, la trecerea din secolul al XI-

lea spre al XII-lea, asimilează camăta - furtului, situează camăta, formă de jaf, printre interdicţiile celei de-a patra porunci: "Să nu furi (*Non furtum facies*)." Cardinalul Robert de Courcon, canonic de Noyon, care locuieşte la Paris începînd cu 1195 înainte de a conduce cruciade împotriva Albigenzilor în 1214 şi de a da tinerei universităţi din Paris primele sale Statute (1215), inserase în *Summa* sa anterioară conciliului de la Paris din 1213 pe care l-a determinat să ia măsuri severe împotriva cămătarilor - un adevărat tratat de usura. El propune ca acest flagel, pe care-l consideră, împreună cu erezia, ca pe cea mai gravă boală a epocii sale, să fie combătut printr-o vastă ofensivă pusă la punct de un Conciliu ecumenic. El vede în cămătar - şi voi reveni la acest aspect - un trîndav, şi pentru el trîndăvia este mama tuturor viciilor. Conciliul, condus de papă, şi în care s-au adunat toţi episcopii şi toţi principii, poruncea fiecărui creştin, sub pedeapsa excomunicării şi condamnării, să muncească cu mintea şi cu trupul şi să-şi cîştige pîinea cu sudoarea frunţii, potrivit preceptorului Sfîntului Paul, "În felul acesta - conchidea el - toţi cămătarii, răsculaţii şi hoţii vor dispărea, se vor putea face pomeni şi înzestra bisericile, şi totul va fi ca la început [9]". După această utopie anti-camătă, toţi marii scolastici consacră cametei o parte mai mult sau mai puţin importanţă a lucrărilor lor. Este cazul lui Guillaume d'Auxerre, episcop de Paris, mort în 1248 [10], de Sfîntul Bonaventura şi Sfîntul Thomas din Aquino [11],

morţi în 1274. Gilles de Lessines, discipol al lui Thomas din Aquino, compune şi el între 1276 şi 1285 un întreg tratat asupra cametei, *De usuris*.

Între mijlocul secolului al XII-lea şi al celui de-al XIII-lea, recrudescenţa condamnărilor cametei se explică prin teama Bisericii de a vedea societatea tulburată de proliferarea practicilor cămătăreşti. Al treilea Conciliu de la Lateran (1179) declară că prea mulţi oameni îşi părăsesc starea şi meseria, pentru a se face cămătari. În secolul al XIII-lea, papa Inocenţiu al IV-lea şi marele canonist Hostiensis se tem de pustiirea satelor, din cauză că ţăranii au devenit cămătari sau au rămas fără animale ori unelte de muncă din vina posesorilor de pământuri, ei înşişi atraşi de cîştigurile cametei. Atracţia exercitată de cămătă face să apară ameninţarea unui regres al ocupării terenurilor şi al agriculturii, şi cu el - spectrul foametei.

Definiţiile medievale ale cametei provin de la Sfîntul Ambrozie: "Cămătă înseamnă a primi mai mult decît ai dat (*Usura est plus accipere quam dare*) [12]", de la Sfîntul Hieronim: "Se numeşte cămătă şi surplus orice, dacă s-a luat mai mult decît s-a dat (*Usuram appellari et super abundatiam quidquid illud est, si ab eo quod dederit plus acceperit* [13])", din Capitulariul din Nimegue (806): "Este cămătă acolo unde se cere mai mult decît s-a dat (*Usura est ubi amplius requiritur quam datur*)", şi din Decretul lui Graţian: "Tot ce este cerut în afară de capital, înseamnă cămătă (*Quicquid ultra sortem exigitur usura est*) [14]".

Camăta este un surplus ilicit, o depăşire nelegitimă.

Decretala *Consuluit* a lui Urban al III-lea (1187), integrată în Codul de drept canonic, exprimă fără îndoială cel mai bine atitudinea Bisericii faţă de camătă în secolul al XIII-lea.

- Camăta este tot ce se cere în schimbul unui împrumut dincolo de împrumutul propriu zis;

- A lua camătă este un păcat interzis de Vechiul şi Noul Testament;

- Chiar numai speranţe că vei căpăta mai mult decît ai dat este un păcat;

- Cametele trebuie să fie integral *restituite* adevăraţilor posesori;

- Preţuri mai mari cerute pentru o vînzare pe credit înseamnă camătă.

Thomas de Chobbam, în cea mai veche, din cele cunoscute, *Summa* pentru confesori, redactată în principal înainte de 1215 şi probabil pusă în circulaţie în 1216, întemeiază camăta doar pe autoritatea Noului Testament şi dreptului canonic:

"Şi Dumnezeu spune în Evanghelie: împrumută fără să aştepţi nimic în schimb" (Luca, VI, 35). Şi canonul spune: "Este camătă acolo unde se cere mai mult decît s-a dat" (Decretul lui Graţian, c.4, CXIV, q.3, reluînd capitularul din Nimègue din 806), "indiferent despre ce este vorba şi chiar dacă nu primeşti nimic ci doar nutreşti speranţa că vei primi (Decret, c.12, Comp. I, v.15, reluat de decretala *Consuluit*) [15]".

Element capital: camăta este mai mult decît o crimă; este un *păcat*. Guillaume d'Auxerre o spune: "A da cu camătă este în sine şi după sine un păcat [16]". Mai întîi este un păcat fiind o formă de *avaritia* - lăcomie. Lăcomia pe care Thomas de Chobbam o aşează de la bun început pe plan spiritual: "Există două feluri de *avaritia* dezgustătoare care sînt pedepsite printr-un verdict judecătoresc: camăta şi simonia [trafic de bunuri spirituale], despre care voi vorbi mai jos. În primul rînd camăta [17]".

Dominicanul Etienne de Bourbon, o jumătate de secol mai tîrziu, nu spune altceva: "Vorbind de *avaritia* în general, acum trebuie să vorbesc despre unele din formele ei, şi mai întîi camăta... [18]"

Camăta,este în primul rînd un *furt*. Această identificare propusă de Sfîntul Anselme (1033-1109) în ale sale *Predici şi Îndemnuri* [19] reluată în secolul al XII-lea de Huguens de Saint - Victor, Pierre le Mangueur şi Pierre Lombard, sfîrşeşte prin a se substitui noţiunii tradiţionale de camătă definite ca "profit ruşinos" (*turpe lucrum*).

Furtul cămătăresc este un păcat contra justiţiei. Thomas din Aquino o spune clar: "Este oare un păcat să primeşti banii ca răsplată pentru banul împrumutat, ceea ce înseamnă a primi camătă?" Răspunsul: "A primi o camătă pentru banii împrumutaţi esteîn sine nedrept: căci se vinde ceea ce nu există, instaurînd astfel în mod vădit o inegalitate contrară dreptăţii. [20]"

Or, mai mult poate decît secolul al XII-lea, cel de la XIII-lea este un secol al dreptăţii.

Dreptatea este prin excelenţă virtutea regilor. Oglinzile principiilor, care fac portretul regelui ideal, insistă asupra necesităţii ca el să fie drept. Justiţia, care se asociază cu un progres al practicilor şi instituţiilor judecătoreşti: anchetatori regali, parlamente. Sub Ludovic cel Sfînt, pentru prima dată şi înaintea celorlalţi principi creştini, apare în mîna stîngă a regelui Franţei, în mod simbolic, în locul vergelei, mîna dreptăţii, "la main de justice", noul simbol al puterii regale. Joinville lasă posterităţii imaginea regelui sfînt judecător el însuşi sub stejarul de la Vincennes.

Această grijă pentru *dreptate* devine, în acelaşi timp, o idee-forţă în domeniul economic, atît de pătruns de ideologia religioasă şi de etică.

Datul fundamental al activităţii economice, al pieţei care începe să se constituie, este tocmai *preţul cel drept* şi *plata cea dreaptă*.

Chiar dacă preţul cel drept este de fapt, cel al pieţei, exigenţa de dreptate este prezentă. Camăta este un păcat împotriva preţului drept, un păcat *împotriva naturii*. Aceasta afirmaţie are de ce să surprindă. Şi totuşi aceasta a fost concepţia clericilor din secolul al XIII-lea, şi a laicilor influenţaţi de ei. Este vorba de camătă doar atunci cînd se obţine un plus în bani din alţi bani.

Un text surprinzător, greşit atribuit Sfîntului Ioan Chrysostomul, probabil datînd din secolul al V-lea,

a fost cuprins în a doua jumătate a secolului al XII-lea în Codul de drept canonic. Aici este scris: "Dintre toţi negustorii, cel mai blestemat este cămătarul, căci el vinde un lucru dat de Dumnezeu şi nu dobîndit de oameni [contrar negustorului] şi, după camătă, el recuperează lucrul acesta, împreună cu bunul altuia, ceea ce negustorul nu face. Se va obiecta: cel care închiriază un cîmp pentru a primi arendă sau o casă pentru a dobîndi chirie, nu este oare asemănător celui care îşi împrumută banii cu dobîndă? Desigur, nu. Mai întîi pentru că singura funcţie a banului este cea de a plăti un preţ de cumpărare; apoi, fermierul face pămîntul să dea roade, locatarul se bucură de casă; în aceste două cazuri proprietarul dă în folosinţă un lucru de-al său pentru a primi bani, şi într-un fel, pentru a schimba cîştig, în timp ce banul dat în avans nu poate să fie de vreun folos; în sfîrşit, întrebuinţarea oboseşte cîte puţin cîmpul, degradează casa, în timp ce banul împrumutat nu suferă nici o diminuare sau îmbătrînire."

Banul este sterp. Or, camăta vrea să-i facă urmaşi Thomas din Aquino spune, după ce l-a citat pe Aristotel: *Nummus non parit nummos*, (Banul nu naşte bani). Aşa cum a explicat Jean Ibanès [21], nu-i vorba că teologii şi specialiştii în dreptul canonic al Evului Mediu ar fi refuzat orice productivitate a banului, a capitalului; dar în cazul împrumutului cu dobîndă, al împrumutului *mutuum*, a face să se nască bani din bani este împotriva naturii. Thomas din Aquino afirmă: "Moneda [...] a fost

inventată în primul rînd pentru schimb; astfel încît întrebuinţarea sa potrivită şi iniţială este de a fi consumată, cheltuită în cadrul schimburilor. Drept urmare, este nedrept în sine să primeşti o răsplată pentru folosirea banului dat cu împrumut; tocmai în aceasta constă camăta [22]." De asemenea, pentru Sfîntul Bonaventura banul este prin sine neproductiv; "Banul atît de la sine cît şi prin sine nu rodeşte, rodul vine din altă parte. [23]"

Într-un fel de parabolă, "Viţa de vie şi camăta", Thomas de Chobbam constată: "Banul care doarme nu produce *în chip firesc* nici un rod, dar viţa de vie este *în chip firesc* rodnică. [24]"

Şi totuşi, în lipsa unei fecundaţii naturale, încă din Evul Mediu timpuriu unii s-au gîndit ca banul să fie pus să "lucreze". Deja, în 827, în testamentul său (a cărui autenticitate a fost contestată), dogele Veneţiei, Partecipazio, vorbeşte de *Solidi laboratorii*, de "banii care lucrează". Banii daţi cu camătă sau "investiţi" în perspectiva unui profit îndreptăţit? În secolul al XIII-lea, teologii şi specialiştii în drept canonic constată cu mirare că banii cămătăreşti într-adevăr, "lucrează".

Autorii de culegeri de *exempla* şi *predicatorii* se fac ecoul acestei indignări.

În *Dialogus miraculorum*, între un călugăr şi un novice, Cesaire de Heisterbach, către 1220, face ca personajele sale să vorbească astfel:

"NOVICELE - Mi se pare că a lua camăta este un păcat foarte grav şi greu de îndreptat.

"CĂLUGĂRUL - Ai dreptate nu există păcat care, din cînd în cînd, să nu dormiteze.

Camăta nu încetează vreodată să păcătuiască. În timp ce stăpînul ei doarme, ea însăşi nu doarme creşte şi se ridică fără încetare. [25]"

În *Tabula exemplorum*, manuscris din secolul al XIII-lea aflat la Biblioteca Naţională din Paris, se poate citi: "Orice om se opreşte din muncă în zilele de sărbătoare, dar boii cămătari (*boves usurarii)* muncesc fără încetare şi astfel insultă pe Dumnezeu şi pe toţi sfinţii; şi cum camăta este un păcat fără sfîrşit, tot fără sfîrşit trebuie să fie şi pedeapsa ei [26]".

Se simte cît de mult a fost folosită această temă de predicatori, şi cît de mult se pretează ea unor efecte oratorice: "Fraţii mei, fraţii mei, ştiţi voi un păcat care nu se opreşte vreodată, care este săvîrşit tot timpul? Nu? Ei bine, da există unul singur, şi am să vi-l spun. Este camăta. Banul dat cu camătă nu încetează să lucreze, el produce fără încetare bani. Banii nedrepţi, ruşinoşi, dezgustători, dar totuşi bani. Este un lucrător neobosit. Cunoaşteţi voi, fraţii mei, un lucrător , care nu se opreşte din lucru nici cînd doarme? Nu? Ei bine, camăta continuă să lucreze zi şi noapte, duminicile şi sărbătorile, în timpul somnului şi atunci cînd este trează! A lucra dormind? Această minune diabolică, încurajată de Satana, camăta reuşeşte să o facă. De aceea camăta este în acelaşi timp o insultă împotriva lui Dumnezeu şi a ordinii pe care el a stabilit-o. Ea nu respectă nici ordinea

naturală pe care El a dorit să o pună în lume şi în viaţa noastră trupească, nici ordinea calendarului pe care el l-a întemeiat. Banii din camătă nu sînt oare ca nişte boi de muncă ce lucrează fără încetare? Pentru un păcat fără întrerupere şi fără sfîrşit, pedeapsă fără răgaz şi fără sfîrşit. Complice devotat al Satanei, camăta nu poate duce decît la supunerea veşnică faţă de Satana, la pedeapsa fără sfîrşit a infernului.

Am putea spune astăzi că lucrul la bandă al cametei se sfîrşeşte inevitabil în lanţurile veşnice ale damnării.

A face să se nască pui de monede, să facă să lucreze, banul, dispreţuind legile naturale stabilite de Dumnezeu, fără cea mai mică pauză, nu este oare un păcat împotriva naturii? De altfel, îndeosebi începînd cu secolul al XII-lea, secol "naturalist", nu spuneau oare teologii: *Natura, id est Deus* (natura, adică Dumnezeu)?

Marii preoţi, care sînt şi acum cei mai buni teologi, au înţeles bine această realitate scandaloasă a Cametei.

Dante mai întîi, în chiar secolul cametei triunfătoare:

e perche l' uisuriere altra via tene
per se natura e per la sua seguace
dispregia, poi ch'in altra pon la spene.

Dar cum zarafii altei căi urmează,
ei firea şi arta le urăsc nespus,
căci doar în bani nădejdile-şi aşază [27].

Apoi, chiar în zilele noastre, în umbra veneţiana a lui Shylock, Ezra Pound:

Usura ucide pruncul la sîn
Înjugă grumazul tînărului,
Paralizează culcuşul, stîrneşte împotriva
tînărului soţ pe soaţa-i.
CONTRANATURAM[28].

Da, Camăta nu putea avea decît o singură soartă, infernul.

Deja, la mijlocul secolului al V-lea, papa Sfîntul Ioan I cel Mare a rostit o frază care răsună în tot Evul Mediu:

"*Fenus pecuniae, funus est animae*"

(Profitul cămătăresc al banului este moartea sufletului.)

Camăta este chiar moartea.

Hoţii de timp

În sculptura romanică, începînd cu secolul al XII-lea, un personaj este înfăţişat ca un criminal şi ţintuit la stîlpul infamiei: cămătarul. Această publicitate îi asigură, printre figurile răului, un relief aparte. Ea îl face să intre în acel tezaur al exemplelor rele, al anecdotelor înfricoşătoare şi salutare pe care predica îl introduce în imaginarul colectiv al creştinilor. Cămătarul este unul din eroii preferaţi ai acestor povestiri ţesute din miraculos şi cotidian, *exempla*, cu care am văzut că predicatorii îşi împănau predicile. El este omul cu punga de bani.

Imaginea şi predica, textul artistic şi cel literar, iată unde trebuie căutat cămătarul aşa cum l-au văzut bărbaţii şi femeile Evului Mediu. Să mergem, spre exemplu, la original, în Auvergne: "Chiar la intrare, primul capitel care se impune privirii este cel al *Fol dives*,

cum îl prezintă inscripţia de pe abacă * astfel ca oricine să afle [...]. Acest bogătaş care nu este deloc uscăţiv, mai ţine încă cu amîndouă mîinile preţioasa lui pungă. Dar acum diavolii pun stăpînire pe el. Nici chipurile lor bestiale [...], nici modul în care se agaţă de părul victimei, şi nici furcile nu sînt liniştitoare [29]." Acest *Fol dives*, acest "bogat nebun" este cămătarul, vînatul infernului. Este un obez, îngraşat prin camăta sa. Pentru că era vorba de un epitet firesc, Etienne de Bourbon, îl numea *pinguis usurarus* "cămătarul cel gras [30]".

După moartea lui, punga poate să joace o festă cadavrului şi să dea prilej de meditaţie celor apropiaţi. Iată mărturisirea lui Jacques de Vitry; "Am auzit vorbindu-se de un cămătar care, în ultimile sale suferinţe, nevrînd cu nici un chip să-şi părăsească banii şi-a chemat soţia şi copiii şi i-a făcut să jure că îi vor îndeplini dorinţele. Le-a poruncit sub jurămînt să împartă banii în trei părţi, una cu care soţia lui se putea recăsătorii, cealaltă pentru fiii şi fiicele sale. În ceea ce priveşte a treia parte, ei trebuiau să o pună într-un săculeţ pe care îl vor lega de gîtul lui şi cu care va fi înmormîntat. Cum a fost înmormîntat cu o sumă enormă, urmaşii au dorit să o recupereze chiar în timpul nopţii, au deschis mormîntul şi au văzut cum demonii îndesau în gura cămătarului banii transformaţi în tăciuni aprinşi. Îngroziţi, ei au luat-o la goană [31]." Din punga cămătarului monedele trec în

* Placă de piatră aşezată deasupra capitelului unei coloane. (nota trad.)

gura cadavrului transformat în puşculiţă diabolică. Astfel, aşa cum altundeva (spre exemplu pe faţda unei case din Goslar) se poate vedea un cămătar defecînd un ducat din aur, psihanaliza imaginară a cămătarului medieval asociază banul cîştigat pe nedrept unei sexualităţi orale sau anale.

În *Tabula exemplarum* o maimuţă, caricatură a omului, trebuie, într-un rit de inversiune, să purifice punga cămătarului : "Un pelerin traversa marea pentru a face călătorie la locurile sfinte, o maimuţă care se afla pe corabie i-a furat punga şi s-a căţărat pe vîrful unui catarg şi acolo deschizînd punga, a făcut o triere: anumite monede le punea de-o parte şi apoi din nou în pungă, pe altele le arunca în mare. Cînd şi-a recuperat punga, pelerinul a văzut că maimuţa aruncase toate monedele rău dobîndite [prin camătă], în vreme ce pe celelalte le păstrase [32]."

În sfîrşit, iată-i pe cămătari în *Infernul* lui Dante:

Ma io m'accorsi
che dal collo a ciascun pendea una tasca
ch'avea certo colore e certo segno
e quindi par che'l oro occhio si pasca [33].

Dar de gît văzui
că fiecare-avea legat-o pungă,
cu-altminteri semn şi-alminterea culoare
şi cu nesaţ priveau la ea-ntr-o dungă.

Îi vom regăsi pe damnaţii cu pungă văzuţi de Dante în infern. Culoarea şi semnul sînt blazoanele

familiilor pe care Dante le stigmatizează ca fiind dinastii de cămătari.

Mai întîi însă trebuie să eliminăm un echivoc. Istoria a legat strîns imaginea cămătarului de cea a evreului.

Pînă în secolul al XII-lea, împrumutul cu camăta care nu punea în joc sume importante şi care se făcea, în parte, în cadrul economiei naturale (se dădeau cu împrumut grîne, haine, materii prime şi obiecte şi se primea înapoi o cantitate mai mare din ceea ce se împrumutase) era aproape cu totul în mîinile evreilor. Treptat, acestora le fuseseră într-adevăr, interzise activităţile productive pe care astăzi le numim "primare" sau "secundare". Nu le mai rămînea, în afară de cîteva profesiuni "liberale" ca medicina - mult timp dispreţuită de creştini care lăsau altora îngrijirea corpului, făcută pentru cei puternici şi bogaţi de către medicii evrei iar pentru ceilalţi de vindecători "populari" şi remediile naturale- decît să producă banii cărora creştinismul le refuza tocmai orice fecunditate.

Nefiind creştini, ei nu aveau reţineri şi nici nu încălcau recomandările biblice dînd cu împrumut unor indivizi sau instituţii din afara comunităţii lor. În ceea ce-i priveşte, creştinilor nu le trecea prin minte să-i condamne fiindcă această condamnare privea înainte de toate familia, fraternitatea creştină, mai întîi pe clerici, apoi pe laici. La rîndul lor, anumite mănăstiri practicau forme de credit, îndeosebi garanţia imobiliară,

condamnată la sfîrşitul secolului al XII-lea. Într-adevăr, totul s-a schimbat odată cu secolul al XII-lea, mai întîi pentru că avîntul economic a provocat o enormă creştere a circulaţiei monetare şi dezvoltarea creditului. Anumite forme de credit au fost admise, dar altele, precum împrumutul pentru consum îmbinat cu perceperea unui cîştig, sînt din nou condamnate şi pedepsele sporite.

În acelaş timp, situaţia evreilor în lumea creştină se înrăutăţea. Către anul 1000 avuseseră loc pogromuri, apoi în timpul cruciadelor sînt urmăriţi îndeosebi de mulţimile în căutare de ţapi ispăşitori pentru calamităţi (războaie, foamete, epidemii) şi de victime expiatorii pentru fanatismul lor religios. Anti-iudaismul Bisericii se înăspreşte şi în societatea creşină, de la oamenii de rînd pînă la principi, antisemitismul *avant la lettre* apare în secolul al XII-lea şi îndeosebi al XIII-lea. Se răspîndeşte obsesia impurităţii evreului. Apar şi apoi se multiplică acuzaţiile de omoruri rituale (în Anglia, la Norwich în 1144, în Franţa la Blois în 1171) ca şi cele de profanare a cuminecăturii. Evreii, deicizi asasini ai lui Isus în istorie, devin ucigaşi ai lui Isus în împărtăşanie, pe măsură ce se dezvoltă cultul euharistic. Marele specialist al lui Dante, Andre Pezard, a observat că pentru Dante, exprimînd aici mentalitatea epocii sale, "camăta este condamnată [...] ca o formă de bestialitate [34]". Unui neam bestial îi corespunde o practică bestială. Aceeaşi ură se naşte printre creştini faţă de evrei şi faţă de camătă. Al IV-lea

Conciliu de la Lateran (1215) hotăra: "Dorind ca în felul acesta să împiedicăm tratarea inumană a creştinilor de către evrei hotărîm [...] ca, în cazul în care, sub un pretext oarecare, evreii au cerut creştinilor dobînzi mari şi excesive, orice legătură a creştinilor cu aceştia să fie interzisă pînă cînd vor da satisfacţie [35]."

Cămătarii creştini, fiind păcătoşi, depindeau de tribunalele ecleziastice, *officialites* care, în general, manifestau o oarecare indulgenţă, lăsîndu-i lui Dumnezeu grija de a-i pedepsi prin damnare (afurisenie, osîndire la muncile iadului). Însă evreii şi străinii (în Franţa cămătarii italieni şi meridionali, din Lombardia şi Cahors) depindeau de justiţia laică, mai dură şi mai represivă. Filip August, Ludovic VIII şi mai ales Ludovic cel Sfînt au dat o legislaţie foarte severă referitoare la cămătarii evrei - în acest fel, represiunea paralelă a iudaismului şi a cametei a contribuit la alimentarea antisemitismului care stătea să se nască şi la înnegrirea imaginii cămătarului, mai mult sau mai puţin asimilat cu evreul.

Marele avînt economic din secolul al XII-lea a mărit numărul cămătarilor creştini. Ei nutreau cu atît mai multă duşmănie faţă de evrei cu cît aceştia erau uneori concurenţi de temut. Ceea ce mai interesează aici sînt cămătarii creştini, fără a uita că, în secolul al XIII-lea, istoria lor se desfăşoară pe un fond de antisemitism. Teoretic, Biserica îi prezenta ca fiind mai răi decît evreii: "Astăzi cămătarii sînt onoraţi şi apăraţi, datorită bogăţiilor

lor, de către seniorii mireni care spun: "Ei sînt evreii noştrii" [adică sînt cei care ne acordă împrumuturi şi se află sub protecţia noastră] chiar dacă sînt mai răi chiar decît evreii. Căci evreii nu dau împrumuturi cămătăreşti fraţilor lor. Cămătarii noştrii au devenit intimii, valeţii de cameră nu numai ai prelaţilor, cărora le fac servicii şi le împrumută bani pentru ca să obţină slujbe preoţeşti pentru fiii lor. În ceea ce le priveşte pe fiicele lor, ei le căsătoresc cu cavaleri şi nobili şi totul se supune banilor lor. Şi în timp ce în zilele noastre cei săraci sînt dispreţuiţi, aceştia sînt ţinuţi la mare cinste [36]." Aceste aprecieri ale lui Jacques de Vitry sînt cele ale unui predicator moralizator şi pesimist, înclinat să înnegrească realitatea. Nu era totuşi nici atît de onorabil, nici atît de sigur să fi cămătar în secolul al XIII-lea. Ceea ce trebuie să vedem îndărătul acestei sumbre imagini este faptul că societatea creştină de atunci este destul de departe de tabloul moralizator cu care unii hagiografi moderni ai Evului Mediu ne gratifică. În timpul lui Francisc din Assisi şi al "doamnei Sărăcie", adevărul este că cei săraci sînt dispreţuiţi şi camăta poate fi un mijloc de ascensiune socială pe care numai spaima de infern îl poate îngrădi. Nu mai este evocată roata norocului care coboară şi poate urca din nou, ci scara pe care te rostogoleşti iremediabil. Etienne de Bourbon preia exemplul de la un predicator contemporan lui. "Într-un oraş a sosit un copil foarte sărac şi rîios, de aceea a fost poreclit "rîiosul". După ce a mai crescut, pentru a-şi cîştiga

pîinea a ajuns comisionar la un măcelar. A adunat ceva bani cu care a început să practice camăta. Banii aducîndu-i cîştig el şi-a cumpărat nişte haine ceva mai onorabile. Apoi s-a căsătorit şi, datorită cametei, a început să sporească în faimă şi bogăţie. Au început să-l numească Martin Legaleux, porecla de altă dată devenind nume de familie, apoi, devenit şi mai bogat, a fost numit Martin, apoi, cînd a devenit unul din cei mai bogaţi din oraş, *messire* Martin. În cele din urmă umflat de camătă primul dintre bogaţi, a fost numit de către toţi *monseigneur* Martin, şi toţi îl cinsteau ca pe seniorul lor. Numai de n-ar coborî treptele dînd înapoi, aşa cum le-a urcat practicînd camăta, dintr-o dată; într-o clipită, el va coborî în străfundul celor mai rele grozăvii ale infernului [37]."

Acest cămătar creştin este un păcătos. De ce fel? Camăta este un furt, deci cămătarul e un hoţ. Şi în primul rînd ca orice hoţ, unul fură proprietatea altuia. Thomas de Chobbam spune clar: Cămătarul comite un furt (*furtum*) sau o camătă (*usuram*) sau un jaf (*rapinam*), căci el primeşte un bun străin (*rem alienam*) impotriva voinţei "proprietarului" (*invito domino*) adică a lui Dumnezeu [39]. Cămătarul este un hoţ deosebit; chiar dacă el nu tulbură liniştea publică (*nec turbat rem publicam*), furtul său este deosebit de odios, cîtă vreme el îl fură pe Dumnezeu.

Ce vinde el, de fapt, dacă nu timpul care se scurge din momentul în care împrumută şi pînă cînd primeşte înapoi cu dobîndă? Or timpul aparţine numai lui

Dumnezeu. Hoţ de timp, cămătarul este un hoţ al patrimoniului lui Dumnezeu. Toţi contemporanii o spun, după Sfîntul Anselm şi Pierre Lombard. "Cămătarul nu vinde nimic altceva debitorului său decît timpul care aparţine lui Dumnezeu. De aceea nu poate obţine un profit din vînzarea unui bun care nu-i aparţine [40]."

Mai explicită, dar exprimînd un loc comun al epocii, *Tabula exemplorum* aminteşte : "Cămătarii sînt hoţi, căci ei vînd timpul care nu le aparţine şi a vinde bunul altuia, contra voinţei posesorului, este un furt [41]."

Hoţ de "proprietate" apoi hoţ de timp, situaţia cămătarului se agravează. Căci "proprietatea" - noţiune care, în Evul Mediu, nu reapare cu adevărat decît odată cu dreptul romanic în secolele XII şi XIII şi nu se aplică decît bunurilor mobiliare - aparţine oamenilor. Timpul aparţine lui Dumnezeu, şi doar lui. Clopotele îl proslăvesc în această epocă în care ceasul mecanic încă nu există, căci acesta apare abia la sfîrşitul secolului al XIII-lea.

Thomas de Chobbam spune foarte clar în urma textului citat mai înainte (pp. 18-19): "Astfel cămătarul nu vinde debitorului său nimic din ceea ce-i aparţine, ci numai timpul care aparţine lui Dumnezeu (*sed tantum tempus quod dei est*). Pentru că vinde ceva străin el nu trebuie să dobîndească din această vînzare nici un profit [42]."

Tabula exemplorum este şi mai explicită. Ea evocă vînzarea zilelor şi a nopţilor a cărei semnificaţie antropologică şi simbolică o reaminteşte. Ziua este

lumina, mijlocul care face posibilă folosirea de către om a simţului său vizual, dar care exprima şi materia luminoasă a sufletului, a lumii şi a lui Dumnezeu. Noaptea este odihna, timpul liniştii, al recuperării cînd nu e tulburat de vise. Este de asemenea timpul mistic al absenţei instabilităţii a tulburării, a chinului. Ziua şi noaptea sînt dublurile pămîntene ale celor două bunuri eschatologice lumina şi pacea. Căci alături de noaptea infernului, există o noapte pămîntească cînd poate fi presimţit paradisul. Cămătarul vinde tocmai aceste două bunuri supreme.

Un alt manuscris din secolul al XIII-lea, de la Biblioteca Naţională din Paris, sintetizează bine şi mai complet decît *Tabula* figura acestui păcătos şi hoţ care este cămătarul.

"Cămătarii păcătuiesc împotriva naturii dorind să zămislească bani prin bani ca un cal prin cal sau un catîr prin catîr. Mai mult, cămătarii sînt hoţi (*latrones*), căci ei vînd timpul care nu le aparţine, şi a vinde un bun străin, contra voinţei posesorului, este un furt. Mai mult, cum ei nu vînd nimic altceva decît aşteptarea banilor, adică timp, ei vînd de fapt zilele şi nopţile. Însă ziua este vremea luminii, iar noaptea vremea odihnei. Prin urmare, ei vînd lumina şi odihna. De aceea nu este drept ca ei să se bucure de lumina şi odihna veşnică [43]."

Aceasta este logică infernală a cămătarului.

Acest furt de timp este un argument deosebit de sensibil pentru clericii tradiţionali de la hotarul dintre

secolele al XII-lea şi al XIII-lea, într-un moment în care valorile şi practicile socio-culturale se schimbă, în care oamenii îşi apropriefragmente ale prerogativelor divine, în care teritoriul monopolurilor divine se îngustează. Chiar Dumnezeu trebuie să cedeze oamenilor unele valori, să le acorde "libertăţi", "scutiri".

O altă categorie profesională cunoaşte în aceeaşi epocă o evoluţie paralelă. Sînt "noii" intelectuali care, în afara şcolilor monastice sau a catedrelor predau în oraşe studenţilor de la care primesc o plată, *collecta*. Între alţii, Sfîntul Bernard i-a înfierat ca "vînzători, negustori de cuvinte". Şi de fapt ce vindeau ei? Ştiinţa cea care, ca şi timpul, nu aparţine decît lui Dumnezeu.

Dar aceşti hoţi de ştiinţă vor fi curînd justificaţi. În primul rînd prin "munca" lor. În calitate de lucrători intelectuali, noii dascăli vor fi admişi în societatea recunoscută a timpului lor, ca şi în aceea a aleşilor: cea care trebuie să prelungească în viaţa de dincolo şi pentru totdeauna meritoşii de aici. Cei aleşi, care pot fi - cu singura condiţie a dreptăţii şi a ascultării faţă de Dumnezeu - şi privilegiaţi dar şi oprimaţi ai acestei lumi. Biserica îi exalta pe cei săraci, dar recunoaşte de bună voie pe cei bogaţi care sînt demni de averea lor datorită purităţii originei acestei averi, ca şi datorită virtuţilor cu care e ea folosită.

Ciudată situaţia cămătarului medieval. Într-o perspectivă a duratei lungi, istoricul de azi îi recunoaşte

calitatea de precursor al unui sistem economic care, în ciuda nedreptăţilor şi tarelor sale, se înscrie, în Occident, pe traiectoria unui progres: capitalismul. În vreme ce în chiar vremea sa acest om a fost hulit, în conformitate cu toate punctele de vedere ale epocii.

În lunga tradiţie iudeo-creştină, el este condamnat. Cartea sfîntă îl face să fie apăsat de un blestem bimilenar. Valorile noi ale secolului al XIII-lea îl resping şi ele ca pe un duşman al prezentului. Marea promovare, este, cea acordată muncii şi muncitorilor. Or, el este un trîndav deosebit de scandalos. Căci lucrul diabolic al banului pe care-l pune în mişcare nu este decît încununarea detestabilei sale trîndăvii.

Aceasta Thomas Chobbam o spune clar: "Cămătarul doreşte să obţină un profit fără nici o muncă şi chiar dormind, ceea ce este împotriva poruncilor lui Dumnezeu care spune: "În sudoarea frunţii tale să-ţi mănînci pîinea." (Facerea, III, 19) [44]."

Cămătarul acţionează împotriva planului Creatorului. Oamenii Evului Mediu au văzut în muncă mai întîi o pedeapsă pentru păcatul originar, o penitenţă. Apoi, fără a nega această perspectivă penitenţială, au început să aprecieze din ce în ce mai mult munca, mijloc de răscumpărare, de demnitate, de mîntuire; colaborare la opera Creatorului care, după ce a muncit, s-a odihnit în cea de a şaptea zi. Munca, grijă de preţ pe care trebuie să o smulgem înstrăinării pentru a face din ea, individual şi colectiv, calea dificilă a elaborării.

Pe acest şantier al progresului umanităţii, cămătarul este un dezertor.

Odată cu secolul al XIII-lea, gînditorii fac din muncă baza bogăţiei şi mîntuirii, atît în plan eschatologic cît şi, am spune noi, economic: "Fiecare să mănînce pîinea pe care a cîştigat-o prin propriul său efort, iar diletanţii şi trîntorii să fie alungaţi [45]", aruncă Robert de Courcon în faţa cămătarilor, iar Gabriel le Bras comentează cu o remarcabilă pertinenţă: "Argumentul major împotriva cămătarului este că munca reprezintă principalul izvor al bogăţiei [...]. Singura sursă a averii este munca spiritului şi a trupului. Nu există o altă justificare a cîştigului decît activitatea omului [46]."

Singura speranţă pentru mîntuirea cămătarului, de vreme ce tot cîştigul lui este rău dobîndit, este restituirea integrală a ceea ce a dobîndit. Thomas de Chobbani spune foarte clar: "Deoarece regula canonică spune că păcatul nu este niciodată iertat dacă ceea ce s-a furat nu este restituit, este limpede că un cămătar nu poate fi considerat ca un penitent sincer atîta vreme cît nu dă înapoi, ceea ce a smuls prin camătă [47]."

Cesaire de Heisterbach o spune şi el în urmarea răspunsului dat de călugăr novicelui: "Îi este greu cămătarului să-şi îndrepte păcatul, deoarece Dumnezeu nu recunoaşte (căinţa) decît dacă tot ce a fost furat este restituit [48]."

Etienne de Bourbon şi *Tabula exemplorum* folosesc, în legătură cu restituirea dobînzilor, aceleaşi *exemplum*

destinat să arate în ce fel blestemul cămătarului se poate extinde asupra moştenitorilor săi, dacă aceştia nu se supun obligaţiei restituirii. A fi prietenul unui cămătar este ceva ce angajază în mod periculos.

Iată versiunea unui dominican : "L-am auzit povestind pe fratele Raoul de Varey, stareţ al dominicanilor din Clermont în momentul întîmplării, despre un cămătar care înaintea morţii, s-a căit şi şi-a chemat doi prieteni cărora le-a cerut să-i fie executori (testamentari) fideli şi rapizi. Ei trebuiau să-i restituie bunurile străine pe care el le dobîndise şi le-a cerut să facă un jurămînt. Ei l-au făcut, însoţindu-l cu blesteme. Unul cheamă asupra lui focul sacru, cel care este numit focul gheenei (pedeapsa celor ce ard veşnic), care să-l ardă în cazul în care nu-şi îndeplineşte promisiunea. Celălalt face la fel, invocînd lepra. Însă după moartea cămătarului, ei au păstrat banii, neîndeplinind ceea ce au promis, şi au devenit victimele propriilor imprecaţii.. Sub constrîngerea chinurilor ei au mărturisit[49]."

În *Tabula*, executorii infideli sînt trei: "Pe patul de moarte un cămătar a lăsat prin testament toate bunurile la trei executori pe care i-a implorat să restituie totul. I-a întrebat de ce se teme cel mai mult pe lume. Primul a răspuns: "de sărăcie"; al doilea "de lepră"; al treile: "de focul Sfîntului Anton". "Toate aceste rele, le-a spus el, vor cădea asupra voastră dacă nu dispuneţi de bunurile mele restituindu-le sau împărţindu-le aşa cum eu am hotărît". Însă după moartea sa, legatarii şi-au însuşit

toate bunurile mortului. Fără întîrziere, tot ceea ce mortul chemase prin imprecaţie i-a lovit sărăcia, lepra şi focul sacru [50]."

În felul acesta, Biserica înconjoară practica restituirii cu toate garanţiile posibile. Chiar dincolo de moartea cămătarului de vreme ce se pare că restituirea a fost prevăzută de cămătarul penitent *post-mortem* în testamentul său - acest document atît de important în studiul atitudinii faţă de moarte şi viata de dincolo din Evul Mediu (un "paşaport" pentru lumea cealaltă) - Biserica dramatizează condiţiile executării sale. Ea promite pe pămînt executorului infidel "avant-goût" a torturilor care-laşteaptă în infern pe cămătarul nepocăit şi care sînt transferate pe lumea aceasta prietenilor sperjuri şi lacomi.

Sîntem infirmaţi prea puţin asupra realităţii restituirilor de sume cămătăreşti. Istoricii au tendinţa să vadă aici o ameninţare în general nerespectată.

Fără să am naivitatea să cred într-o practică dezvoltată a restituirilor care de altfel se lovea, vom vedea, de numeroase piedici în executare, eu cred că dorinţa restituirii şi chiar restituirile au fost mai frecvente şi mai importante decît se crede în mod obişnuit. Dacă observăm mai îndeaproape nu numai că am putea fi mai bine infomaţi în legătură cu acest barometru al credinţei şi sentimentul religios, dar am putea măsura şi consecinţele, asupra economiei şi societăţii, ale unui fenomen prea ignorat de istoricii economiei. Astăzi

ştim că aspectele financiare ale pedepsirii fraudei fiscale nu sînt deloc de neglijat.

Că restituirea este grea, îndeosebi pentru cămătarul lacom, ne-o dovedeşte o ciudată afirmaţie a Sfîntului Ludovic relatată de Joinville: "El spune că este un lucru condamnabil să iei bunul altuia; căci a restitui era atît de greu încît, chiar numai pronunţînd cuvîntul *rendre* el zgîrie gîtul prin *r*-urile pe care le are, ca o greblă a diavolului, care întotdeauna trage înapoi pe cei care vor să restituie bunul altuia. Şi diavolul face aceasta destul de subtil; căci pe marii cămătari şi pe hoţii cei mari, el îi stîrneşte în aşa fel încît îi hotărăşte să dăruiască lui Dumnezeu ceea ce ei trebuiau să restituie [51]."

Cămătarul şi moartea

Evul Mediu timpuriu condamnase sau dispreţuise multe meserii, mai întîi interzise clericilor, apoi adesea şi laicilor, sau oricum denunţate că ducînd foarte uşor la păcat. Revin cel mai adesea în acest index: hangii, măcelarii, jonglerii, actorii, magicienii, alchimiştii, medicii, chirurgii, soldaţii, proxeneţii, prostituatele, notarii, negustorii în primul rînd; dar şi postăvari, ţesători, şelari, vopsitori, cofetari, pantofari, pictori, pescari, bărbieri, judecători reprezentanţi ai regelui sau seniorului, paznici de plantaţii, vameşi, comercianţi, croitori, parfumieri, vînzători de maţe de animale, morari, etc.

Se pot bănui unele motive ale acestei marginalizări [52]. Vechile tabuuri ale societăţilor primitive reprezintă o bază solidă. Tabuul sîngelui, care funcţionează împotriva

măcelarilor, călăilor, chirurgilor, a spiţerilor, medicilor şi desigur împotriva soldaţilor.

Clericii se împotrivesc războinicilor. Tabùul impurităţii, al murdăriei care-i condamnă pe postăvari, vopsitori, lurători, spălători şi pentru Sfîntul Thomas din Aquino, pe spălătorii de vase. Tabùul banului, care-i exclude pe mercenari, luptători, prostituate dar şi pe negustori, şi printre ei, pe zarafi desigur, pe cămătarii noştri.

Un alt criteriu deopotrivă creştin şi mai medieval, se referă la cele şapte păcate capitale. Hangii, patronii de băi de aburi, cîrciumarii, jonglerii, favorizează desfrîul; muncitoarele ţesătoare, avînd salarii mici, furnizează contribuţii abundente prostituţiei. Acestea sînt excluse sub semnul desfrîului. Zgîrcenia îi defineşte pe negustori şi pe oamenii legii, lăcomia pe bucătar, orgoliu pe cămatar, trîndăvia pe cerşetor.

Cămătarul, cea mai rea speţă de negustor, cade sub lovitura mai multor condamnări convergente: mînuirea deosebit de scandaloasă a banilor, zgîrcenia, trîndăvia. Se adaugă, aşa cum am văzut, condamnările pentru furt, păcatul nedreptăţii şi păcatul împotriva naturii. Dosarul său este copleşitor.

Secolul al XIII-lea şi sistemul său teoretic, scolastica, se pun de acord cu evoluţia activităţilor şi obiceiurile pentru a spori indulgenţa faţă de exercitarea acestor profesii, treptat, parţial sau total. Se face deosebirea între ocupaţiile ilicite în sine, prin chiar

natura lor, şi cele care nu sînt aşa decît ocazional. Cămătarul nu profită decît foarte puţin de această cazuistică: necesitatea este exclusă, pentru că el are deja bani, cei pe care-i dă cu camătă; şi, cum buna intenţie nu poate fi luată în considerare decît în perspectiva dorinţei de restituire, ce nu i se aplică şi cămătarului. Thomas de Chobbam o spune, ca o părere personală şi nu cu titlu de percept juridic sau moral: "Credem că aşa cum este permis ca în cazul unei nevoi deosebite să trăieşti din bunul altuia, pentru a nu muri, cu condiţia să ai intenţia de a restitui cînd vei putea, chiar şi cămătarul aflat într-o mare nevoie poate păstra din camătă cît să aibă să trăiască, însă cea mai mare măsură, pentru ca să fie sigur că va restitui totul cînd va putea şi că este hotărît să facă aceast lucru [53]."

Singurul argument care scuză uneori pe cămătar este cel al "folosului obştesc"; acesta este valabil pentru negustorii ne-cămătari şi pentru numeroşii nevoiaşi, dar este rar admis pentru cămătar. Situaţia devine neliniştitoare cînd cel care împrumută este principele, sau, cum am spune astăzi, Statul. Să-l citäm pe Thomas din Aquino: "Legile omeneşti iartă unele păcate care rămîn nepedepsite din cauza condiţiei oamenilor care ar fi împiedicaţi să se bucure de numeroase foloase dacă toate păcatele ar fi strict interzise şi pedepsite. Astfel legea omenească este indulgentă faţă de unele camete, nu pentru că ar aprecia că ar fi conform justiţiei, ci

pentru a nu împiedica "foloasele" pentru un număr de persoane [54]."

Chiar şi folosire sumelor luate de principii de la cămătarii evrei pune probleme lui Thomas de Chobbam. "Este surprinzător că Biserica îi sprijină pe principi care, fără a fi pedepsiţi transformă în folosul lor banii evreilor, deoarece evreii nu au alte bogăţii decît cele dobîndite din camătă şi astfel principii devin complici ai practicilor cămătăreşti şi chiar ai cămătarilor înşişi. Biserica nu pedepseşte însă din cauza puterii lor, ceea ce nu este o scuză în faţa lui Dumnezeu. Este adevărat că principii spun că,de vreme ce ei îşi apără supuşii împotriva evreilor şi a altora care i-ar alunga din ţara lor dacă ar putea, ei pot primi licit aceşti bani luaţi din bunurile lor [55].

Cesaire de Heisterbach este mult mai sever cu principii care se compromit cu cămătarii:

"NOVICELE - Deoarece episcopii, care sînt prelaţii şi supraveghetorii Bisericii, au relaţii cu cămătarii şi chiar le acordă loc de mormînt în pămînt creştin, cămătarii sînt astăzi o mulţime.

"CĂLUGĂRUL - Dacă măcar ar ascunde astfel viciile faţă de cei care le sînt încredinţaţi şi nu ar face şi ei la fel ar mai fi cum ar mai fi. Dar unii episcopi îi supun pe enoriaşii lor unor hoţii la fel de grave, după exemplul laicilor. Chiar ei sînt smochinele rele, foarte rele. (Ieremia, XXIV, 3). Ei trebuie să se teamă că-şi pregătesc jilţuri alături de locul cămătarului în infern, căci camăta şi hoţiile smulse prin violenţă nu sînt altceva decît furturi

şi jafuri [56]." Astfel cămătarul corupe societatea pînă în vîrful Bisericii. Camăta este o lepră molipsitoare.

Pierzînd cvasi-totalitatea scuzelor, cămătarul rămîne în secolul, al XIII-lea unul din puţinii oameni a căror meserie este condamnată *secundum se* "în sine", *de natura*, "prin chiar natura ei". El împarte acest rol funest cu prostituatele şi jonglerii. Thomas de Chobbam subliniază asemănarea între condamnarea cămătarului şi a prostituatei: "Biserica urmăreşte pe cămătari ca pe toţi ceilalţi hoţii, căci ei intră în profesiunea publică a cametei pentru a trăit de pe urma ei, aşa cum tot ea biserica urmăreşte prostituatele care insultîndu-l pe Dumnezeu exercită ca pe o meserie din care trăiesc [57]." Acestor trei profesiuni blestemate le sînt refuzate, în orice caz, două privilegii recunoscute altor categorii de persoane care au meserii dispreţuite sau dubioase: înmormîntarea creştină şi dreptul de a da pomană.

Însă, dintre toţi, cămătarul este cel mai rău pentru că el păcătuieşte împotriva lui Dumnezeu în toate felurile; nu numai faţă de persoana Lui, dar şi faţă de natura pe care El a creat-o şi care se confundă cu El şi faţă de artă, care este o imitaţie a naturii. Drept urmare în infernul său Dante i-a aşezat pe cămătari împreună cu sodomiţii, alţi păcătoşi contra naturii.

> Din această pricină, incinta cea mai bine zidită pecetluieşte aceeiaşi pecete şi Sodoma şi Cahors [cahorsiens = cămătari] şi pe cei care-l dispreţuiesc pe Dumnezeu în sufletul lor şi în vorba lor [58].

Mai mult cum a remarcat Andre Pezard în renumita sa carte, *Dante sous la pluie de feu*, poetul i-a aşezat, în cîntul al XVII-lea al Infernului, în a treia incintă al celui de-al şaptelea cerc, într-un loc mai rău decît al celor care blesteamă şi al sodomiţilor.

Aici cămătarul trăieşte într-un fel de schizofrenie socială, precum măcelarul puternic şi dispreţuit din oraşele medievale care va deveni adesea un revoluţionar îndîrjit; precum jonglerul (şi mai tîrziu comediantul) în acelaşi timp adulat şi exclus; precum, în unele epoci, curtezanele şi favoritele, căutate, temute pentru frumuseţea spiritului şi puterea lor asupra bogaţilor şi puternicilor amanţi, şi respinse de "femeile cinstite" şi de Biserică. Cămătarul, deasemene curtat şi temut pentru bogăţia lui, este dispreţuit şi blestemat din aceiaşi cauză, într-o societate în care cultul lui Dumnezeu exclude cultul public al lui Mamona.

Cămătarul trebuie să-şi ascundă bogăţia şi puterea. El domină în umbră şi linişte. *Tabula exemplorum* povesteşte că într-un oraş antic, obiceiul care ca, la fiecare vizită a împăratului, cămătarii ei se ascund cum pot mai bine. Însă, adaugă *Tabula,* "Ce vor face cînd chiar Dumnezeu va veni pentru a-i judeca [59]?"

Cine, mai mult decît cămătarul, se teme de privirea lui Dumnezeu? Dar el se teme şi de cea a oamenilor. Jacques de Vitry povesteşte, sub forma unui *exemplum*, următoarea scenă uluitoare: "Un predicator care voia să arate tuturor că meseria de cămătar era atît

de ruşinoasă încît nimeni nu voia să o mărturisească, spune în predica sa: "Vreau să vă dau iertarea după activităţile voastre profesionale şi după meseriile voastre. Să se ridice fierarii." Şi ei s-au ridicat, şi aşa mai departe pe măsură ce-i numea pe diferiţii meseriaşi, ei se ridicau. În cele din urmă el spune: "Să se ridice cămătarii pentru a primi iertarea." Cămătarii erau mai numeroşi decît oamenii de alte meserii, dar, de ruşine se ascundeau. Sub rîsete şi batjocuri ei s-au retras fiind în mare încurcătură [60]."

Dar cămătarul nu va scăpa de infernul care îi e sortit, chiar dacă şi-a închipuit că, prin darurile sale, va cumpăra rugăciunile Bisericii după moartea lui. Iată-l din nou după Jacques de Vitry, pe cămătarul care revine, după moarte sub forma unui strigoi (Evul Mediu este plin de aceşti strigoi diavoleşti) pentru a se răzbuna pe călugării care nu l-au împiedicat să ajungă în iad: "Am auzit spunîndu-se că un cămătar de la care călugării au primit mulţi bani pentru a-l îngropa în biserica lor, într-o noapte cînd călugării erau la utrenii, s-a ridicat din mormîntul său şi s-a năpustit asupra călugărilor. Ei au fugit uimiţi şi îngroziţi, însă el a spart capul cîtorva, altora le-a rupt picioarele şi braţele, şi striga cu astfel de urlete: Iată-i pe duşmanii lui Dumnezeu şi pe trădătorii care mi-au luat banii promiţîndu-mi mîntuirea, dar m-au minţit şi n-a găsit altceva decît moartea veşnică [61]."

În această lume medievală fascinată de animale, care totdeauna caută o asemănare animalică în om,

croindu-şi drumul prin fauna simbolică, cămătarul are numeroase corespondenţe animalice.

Tabula exemplorum, care face din el un bou, un lucrător greoi care nu se opreşte vreodată, îl compară şi cu un leu hrăpăreţ: "Cămătarii sînt ca un leu, care se trezeşte de dimineaţă şi nu are odihnă pînă cînd nu a pîndit prada şi nu o aduce puilor lui; la fel şi ei gonesc şi dau cu camătă pentru a dobîndi bunuri pentru copiii lor [62]..."

Este un adevarat bestiar al cămătarilor care apare la Jacques de Vitry. Iată funeraliile unui cămătar - păianjen: "Am auzit povestindu-se de către un cavaler că a întîlnit un grup de călugări care îngropau cadavrul unui cămătar. El le-a spus: "Vă las vouă cadavrul păianjenului meu şi fie ca diavolul să-i ia sufletul, voi avea însă pînza păianjenului, adică toţi banii lui." Este îndreptăţită comparaţia cămătarilor cu păianjenii care fac totul pentru a prinde muştele şi care sacrifică demonilor nu numai pe ei dar şi pe fiii lor, tîrîndu-i în pragul lăcomiei [...]. Acest proces se perpetuează cu moştenitorii lor. Într-adevar unii chiar înainte de naşterea fiilor lor, le alocă bani pentru ca ei să se înmulţească prin camătă, şi astfel fiii lor se nasc deja cu păr, ca Isaia, şi plini de bogăţie. La moarte, ei lasă banii fiilor lor şi aceştia încep din nou un război împotriva lui Dumnezeu [63]..." Lanţul ereditar al cametei? Îl putem oare verifica în realitatea socială a secolului al XIII-lea?

Iată acum vulpea (şi maimuţa). "Deşi în timpul

vieţii sale, cămătarul are bogăţii, îi lipseşte atît de mult harul milosteniei, încît, chiar din prisosul lui, el nu vrea să facă nici cel mai mic dar celor săraci, asemenea vulpii cu coada lungă, chiar prea lungă şi atîrnîndu-i pe pămînt, căreia maimuţa, lipsită de coadă, îi cerea să-i dea o bucăţică pentru a-şi putea acoperi părţile ruşinoase. Maimuţa spunea vulpii: "Tu poţi să-mi vii în ajutor fără a fi păgubită, căci ai o coadă foarte lungă şi foarte grea." Vulpea i-a răspuns: "Nu-mi pare că am o coadă lungă sau grea, şi chiar dacă ar fi grea, prefer să-i rabd eu greutatea decît să-ţi împrumut un văl pentru fesele tale dezgustătoare." Sînt chiar vorbele celor care spun săracilor : "De ce v-aş da banii mei tîlhari ce sînteţi? Nu vreau ca tu să mănînci, şi nu vreau să-ţi dau nimic [64]."

În sfîrşit lupul: "Se spune că vulpea a reuşit să-l convingă pe lupul slăbit să vină să fure cu ea şi l-a dus într-un dulap, unde lupul a mîncat atît de mult încît nu a putut ieşi prin gaura îngustă prin care intrase. A fost nevoit să postească atît de mult încît să devină la fel de slab ca la început, şi, fiind bătut, a ieşit fără blană. La fel şi cămătarul lasă la moartea sa, blana bogăţiilor [65]."

Oare condamnarea cămătarului se confundă cu ce a negustorului iar însuşi cămătarul este totuna cu negustorul? Da şi nu..

Este sigur că nu orice negustor este cămătar şi că numeroşi cămătari nu sînt altceva decît cămătari. Un *exemplum* al lui Jacques de Vitry o dovedeşte: "Am auzit vorbindu-se despre un cămătar pe care la moartea

sa, stăpînii lui au dori să-l onoreze jucîndu-i o festă: cînd vecinii au dorit să-i ridice cadavrul pentru a-l îngropa, nu au reuşit. Alţii şi apoi alţii au încercat fără să reuşească. Cum toţi se minunau, un bătrîn foarte înţelept le-a spus: "Oare nu ştiţi că în oraşul acesta este un obicei - cînd un om moare, cei care au aceeaşi meserie cu el îl îngroapă, preoţii şi clericii poartă la cimitir pe preoţii şi pe clericii morţi, negustorii pe negustor, măcelarii pe măcelar, şi aşa mai departe. Să aducem oamenii cu aceiaşi situaţie sau meserie ca aceasta." Au fost chemaţi patru cămătari care imediat au ridicat foarte uşor corpul şi l-au dus la locul de înmormintare. Căci diavolii nu îngăduie ca sclavul lor să fie purtat de altcineva decît de tovarăşii lui de sclavie. Putem vedea aici o dovadă a milei lui Dumnezeu care "răscumpăra sufletul păcătoşilor din cauza cametei şi nedreptăţii, astfel încît, schimbîndu-le numele, numele lor să devină vrednic de cinste în faţa Lui." Ştim că într-adevăr nici un alt nume nu este atît de dezgustător şi ruşinos decît cel al cămătarului (*usurarius seu fenerator*). De aceea ei nu îndrăznesc să-şi recunoască public profesiunea şi nu vor să fie numiţi cămătari ci "cei care dau cu împrumut" (*commodatores*) sau negustori (*mercatores*). Ei spun: "Eu sînt un om care trăieşte din banii lui [66]."

Este clar nu numai că negustorul şi cămătarul nu sînt una şi aceeaşi persoană, dar şi că un termen este ruşinos şi celălalt onorabil, ba chiar al doilea serveşte de

paravan celui dintîi, ceea ce dovedeşte totuşi o oarecare apropiere, dacă nu de-a dreptul înrudire.

Nu cred că putem spune precum Raymond de Roover [67], că deosebirea între negustorii - bancheri şi cămătari era absolută, nici chiar, precum John T. Noonan, că "rangul social al unui bancher în Florenţa secolului al XIII-lea era cel puţin la fel de înalt ca în secolul XX la New York. Acesta ar putea fi adevărat pentru secolul al XIV-lea şi mai ales al XV-lea, dar în secolul al XIII-lea nu existau "bancheri" în adevăratul sens al cuvîntului, existînd destule forme tranzitorii şi combinate de activitate între negustorul-bancher şi cămătar. Chiar şi într-o economie şi societate în care camăta s-a redus cum este Franţa lui Balzac în secolul al XIX-lea, există unele diferenţe, însă nu o prăpastie, între un Gobsek, cămătar adevărat, şi moş Grandet care, printre diferitele sale afaceri, practică şi camăta.

De altfel, cămătarii constituie categoria cea mai dispreţuită a negustorilor. În cele două predici model (58 şi 59) pe care Jacques de Vitry le dedică "negustorilor şi comercianţilor care fac troc" (*mercatos et campores*) cvasi-totalitatea rubricilor şi *exempla* îi privesc pe cămătari, sînt desigur cei care au nevoie mai mult decît oricine de o predică pentru mîntuire, dar o primesc sub eticheta de "negustori". Ei nu alcătuiesc o "stare" (*status*) aparte. Cămătarii prezenţi în Infernul lui Dante - el numeşte cîţiva - sînt bine cunoscuţi şi ca negustori şi uneori ca negustori - bancheri de prima importanţă:

Aşa sînt nobilile familii Gianfigliazzi şi Ubriachi, ce pot fi recunoscute după "însemnele" de pe pungile lor; vestiţii Scrovegni din Padova; Vitalino del Dente, podestat în 1307; Giovanni Bujamonte "cămătar vestit a fi cel mai puternic din Europa" şi care totuşi a fost gonfalonier al justiţiei în 1293.

În jurul negustorului din secolul al XIII-lea, care cu greu se face recunoscut nu atît în elita socială cît printre meseriile onorabile, persistă un miros de camătă.

În predica model *"ad status"* 59, Jacques de Vitry a dat o variantă a societăţii trifuncţionale definită de Georges Dumezil, şi evidenţiată în Occidentul medieval de Georges Duby, care nu a atras, cred suficient atenţia. Iat-o: "Dumnezeu a rînduit trei categorii de oameni, ţărani şi alţi lucrători pentru a asigura existenţa celorlalţi, cavalerii pentru a-i apăra, clericii pentru a-i cîrmui, însă diavolul a hotărît o a patra categorie, cămătarii. Ei nu iau parte la munca oamenilor şi nu vor fi pedepsiţi laolaltă cu oamenii, ci cu demonii. Deoarece cantităţii de bani pe care o primesc drept camătă îi corespunde cantitatea de lemn trimis în iad pentru a-l arde. Setea lăcomiei îi împinge să bea apă murdară şi să primească prin înşelăciune şi camătă bani murdari, sete despre care Ieremia (III, 25) spune: "Nu îngădui gîtlejului tău această sete."

Şi pentru că, încălcînd interdicţia legală, cămătarii se hrănesc cu cadavre şi hoituri atunci cînd mănîncă hrana dobîndită prin camătă, aceasta nu poate fi sfinţită

prin semnul crucii sau prin altă binecuvîntare, aşa încît se spune în *Proverbe* (IV, 17): "Atunci cînd aflăm despre o călugăriţă că a mîncat din diavolul aşezat pe o foaie de salată pentru că nu a făcut semnul crucii, este şi mai adevărat despre cămătari că mănîncă, odată cu pîinea nelegiuirii, pe diavol pe care îl credeau aşezat pe această bucată de pîine..." [69].

Nu este de lipsit de interes să constatăm că în acest joc ce se instituie pentru a face ca schema trifuncţională să fie mai adecvată reprezentărilor mentale ale noii societăţi că a patra funcţie creată (de fapt într-o formă peiorativă, cea a negustorilor) este atribuită cămătarilor (altele, mai tîrziu, vor fi conferite, spre exemplu, oamenilor legii). Într-adevăr, dacă această dedublare diavolească a celei de a treia funcţii - economicul - dovedeşte integrarea în structurile mentale a progresului în domeniul schimburilor, ea vădeşte şi neîncrederea intelectualilor faţă de sfera economicului. Alături de ţărani şi de alţi lucrători, legitimi pentru că sînt folositori şi productivi, iată funcţia diavolului, aceea a banului, a cametei nefaste şi neroditoare. Înainte de a fi prada veşnică a diavolului, cămătarul este prietenul lui pe pămînt protejatul lui în viaţa de aici.

«S-a întîmplat odată ca pămîntul unui cămătar să rămînă neatins în timp ce în jur totul era lovit de furtună, şi foarte bucuros, cămătarul a mers la un preot să-i spună că totul îi merge bine şi deci îşi justifică viaţa. Preotul îi răspunde: "Nu este aşa, deoarece tu ai

dobîndit mulţi prieteni în rîndul demonilor, şi de aceea ai scăpat de furtuna trimisă de ei [70]."»

Însă cînd se apropie moartea, prietenia se sfîrşeşte. Contează numai pofta Diavolului pentru sufletul cămătarului. El ia aminte ca acest suflet să nu-i poată scăpa. Pentru aceasta trebuie evitată o eventuală spovedanie şi căinţă a cămătarului .

Prima manevră: a-l face pe cămătarul muribund să fie afazic, mut. Jacques de Vitry o certifică: "Numeroşi cămătari la apropierea morţii, îşi pierd capacitatea de a vorbi şi nu pot să se spovedească [71]."

O soluţie mai radicală: moartea neaşteptată, cea mai rea moarte pentru un creştin din Evul Mediu, căci el îl surprinde, în general, în situaţia de a avea păcate de moarte. Această situaţie este inevitabilă pentru cămătarul care este veşnic în situaţia de a avea păcate mortale. În vremea lui Etienne de Bourbon, la mijlocul secolului al XIII-lea, o dovedeşte o ciudată întîmplare. Este povestea dramatică şi exemplară a cămătarului din Dijon.

«S-a întîmplat ca la Dijon, către anul Domnului 1240, un cămătar să dorească să-şi sărbătorească cu mare fast căsătoria. A fost condus cu muzică la biserica parohială a Sfîntei Fecioare. El stătea în pridvorul bisericii pentru ca logodnica sa să-şi dea consimţămîntul, astfel încît căsătoria să fie confirmată după obicei prin "cuvintele spuse în prezent" (*verba de presenti*) înainte de a fi îndeplinită prin slujbă şi alte rînduieli în biserică. În timp ce mirii, plini de bucurie, tocmai intrau în biserică,

un cămătar din piatră, care fusese sculptat deasupra pridvorului pentru a fi luat de diavol în iad, a căzut cu punga lui în capul cămătarului viu care urma să se căsătorească, l-a lovit şi l-a omorît. Nunta s-a transformat în doliu, bucuria în tristeţe. Cămătarul din piatră l-a îndepărtat de biserică şi de taina căsătoriei pe cămătarul viu pe care preoţii, în loc să-l îndepărteze, dimpotrivă doreau să-l aducă. Ceilalţi cămătari din oraş au dat bani pentru ca celelalte sculpturi din exteriorul pridvorului din partea din faţă să fie distruse, pentru ca un astfel de accident să nu mai poată avea loc. Chiar eu le-am văzut, distruse [72].»

Acest text merită un comentariu serios pentru informaţiile lui despre ritualul căsătoriei, în care esenţialul are loc încă în afara bisericii; despre jocul îndepărtării şi al acceptării cămătarilor; despre raporturile dintre cămătari şi cler; despre relaţiile trăite şi gîndite între lumea celor vii şi lumea din piatră a sculpturilor bisericilor; despre solidaritatea comunităţilor urbane de cămătari. Să ne mulţumim aici cu impresia de brutalitate simbolică a acestei întîmplări localizate şi datate. Cămătarul din Dijon a întîlnit propria lui statuie a Comandorului.

Îngăduinţa vinovată a unor clerici faţă de cămătari nu schimbă cu nimic situaţia cămătarului nepocăit. "Am văzut la Besancon, povesteşte Etienne de Bourbon, un mare cămătar căzînd pe masă, lovit de o moarte subită, în timpul unei vesele petreceri. Atunci, fiii pe care-i avea

din două căsătorii şi-au scos sabiile şi, uitînd cu totul de tatăl lor, au început să se bată pentru lăzile [pline de bani] pe care voiau să le păstreze şi să profite de ele, sinchisîndu-se prea puţin de sufletul sau trupul tatălui lor. Acesta a fost îngropat într-un mormînt învecinat bisericii parohiale a catedralei Saint Jean, i s-a ridicat un monument frumos aşezat în partea laterală a bisericii. Dimineaţa a fost găsit împins departe de biserică parcă a arăta că nu era mădular al Bisericii [73]."

Calea cea mai dură de a-l îndepărta de spovedanie pe cămătarul muribund este aceea de a-l face complet nebun. Nebunia îl face pe cămătar să moară nepocăit. Aşa este povestea cămătarului din Notre-Dame din Paris, relatată tot de Etienne de Bourbon: "Iată ce am văzut cu ochii mei, pe cînd eram tînăr student la Paris şi am venit la biserica Sfintei Fecioare, într-o sîmbătă, pentru a asculta vecernia. Am văzut un om dus pe targă, suferind din cauza unui membru ars de acel rău numit "răul sacru" sau "infernal" ["le mal des ardents"]. Mulţimea îl înconjura. Cei apropiaţi spuneau că este un cămătar. De aceea, preoţii şi clericii îl îndemnau să părăsească această meserie şi să promită că va restitui Cametele, pentru ca Sfînta Fecioară să-l scape de rău. Însă el nu a vrut să-i asculte, nedînd atenţie nici mustrărilor şi nici măgulirilor. La sfîrşitul vecerniei, el stăruia în îndărătnicia lui, în timp ce focul îi cuprinsese tot corpul, devenit negru şi umflat, iar ochii îi ieşeau din cap. A fost aruncat

din biserică precum un cîine şi a murit curînd, în aceiaşi seară, din cauza acelui foc, încăpăţînat în îndărătnicia lui [74]."

Imaginea va arăta, la sfîrşitul Evului Mediu, agonia cămătarului în gravurile din "Arta de a muri". Însă deja, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, clericii, în *exempla* au adus la patul cămătarului muribund toate luptele, coşmarele, toate ororile. Pocăit sau nu, cămătarul ajuns în acest ultim stadiu al vieţii sale este prins în ceea ce curînd va deveni dansul macabru.

Iată-l pe un ţăran cămătar din Utrecht, despre care Cesaire de Heisterbach a auzit vorbindu-se, un anume Godescalc. În ţinutul lui se propăvăduia cruciada, şi el a dăruit numai cinci talanţi, deşi putea dărui 40 de mărci fără să-i dezmoştenească pe copiii lui. Aşezat în cîrciumi, el îi lua în rîs pe cruciaţi: «"Veţi înfrunta marea, vă veţi risipi bunurile, vă veţi pune de mii de ori viaţa în primejdie. Eu voi rămîne aici cu nevasta şi copiii mei, şi pentru cele cinci mărci cu care mi-am răscumpărat crucea,voi avea aceiaşi răsplată ca şi voi." Într-o noapte, am auzit într-o moară învecinată cu casa lui zgomot de piatră de moară. A trimis un tînăr servitor să vadă ce se întîmplă. Acesta se întoarce îngrozit şi povesteşte că rămăsese înmărmurit de groază în pragul morii. Atunci cămătarul se ridică, deschise uşa morii şi avu o vedenie îngrozitoare: erau doi cai negrii şi alături de ei un om îngrozitor, de asemenea negru. Acesta îi spuse ţăranului: "Grăbeşte-te să intri şi să încaleci calul pe care ţi l-am adus anume. Neputîndu-se împotrivi,

cămătarul se supuse. Alături de diavolul urcat pe celălalt cal, el a străbătut ladul. Şi-a întîlnit tatăl şi mama, numeroase cunoştinţe despre care nu ştia că se află acolo. În mod deosebit a fost uimit la vederea unui comandant al unui burg, ştiut ca fiind un cavaler cinstit, aşezat pe o vacă furioasă, cu şezutul expus coarnelor care-l împungeau în timpul salturilor ei dezordonate. Acest cavaler bun îi furase vaca unei văduve. Văzu de asemenea un scaun de foc în care nu puteai avea de loc odihnă ci numai pedeapsa veşnică de a rămîne aşezat în chin. Diavolul îi spuse: "Peste trei zile vei veni aici şi acest scaun va fi pedeapsa ta." Familia îl găsi pe cămătar leşinat în moară şi îl duse în pat. Convins că va suporta ceea ce a văzut, el a respins spovedania şi căinţa. Fără spovedanie, fără împărtăşanie, fără mîntuire, el a fost înmormîntat în iad [75]."»

Etienne de Bourbon povesteşte şi despre alte morţi îngrozitoare ale cămătarilor. Iată una din ele, pe care o cunoaşte de la Nicolas de Flavigny, arhiepiscop de Besançon, care o povestea în predicile sale. "Un cămătar bogat, care se temea prea puţin de judecata lui Dumnezeu, culcat într-o noapte alături de soţia lui, după o masă copioasă, deodată s-a ridicat tremurînd. "Ce ai? l-a întrebat nevasta - Tocmai am fost dus la Judecata de Apoi şi am auzit rostindu-se acolo numeroase plîngeri şi învinuiri împotriva mea. Uimit, nu am reuşit să vorbesc şi să cer iertare. În cele din urmă judecătorul suprem m-a condamnat să fiu dat demonilor care vor

veni să mă caute chiar astăzi." Îşi puse o vestă care stătea pe un umeraş, - un gaj de nimic lăsat de un datornic, şi ieşi, în ciuda femeii. Ai săi îl urmăriră şi l-au găsit aproape nebun în biserica unei mănăstiri. Călugării care slujeau utreniile l-au ţinut acolo pînă la rugăciunea de la prînz, dar nu au reuşit să-l facă să-şi mărturisească păcatele, nici să dea înapoi bunurile, nici să dea vreun semn măcar de căinţă. După liturghie, el a pornit spre casă. Au mers de-a lungul unui rîu unde au văzut apărînd o corabie care urca cu toată viteza împotriva curentului, după cît se putea vedea fără nimeni la bord. Însă cămătarul spuse că era plină de diavoli care veneau să-l ia şi să-l ducă cu ei. La aceste vorbe, ei l-au înşfăcat şi l-au aşezat în corabia care întorcîndu-se pe loc a dispărut cu pradă cu tot [76]." Acesta este "vasul fantomă" al ţăranului cămătar.

Cîţi cămătari erau în ceata lui Hellequin, acest escadron al morţii, aceşti vînători fantomă care, în unele nopţi, trec pe cer, deformaţi de lumina lunii, tulburînd odihna muritorilor prin sunetele funebre ale trompetelor de vînători din lumea cealaltă, făcînd să hotărască în bezna înfiorătoare vuietul păcatelor lor şi neliniştea rătăcirii lor fără sfîrşit?

Să ne afundăm în groază, împreună cu Etienne de Burbon: "Am auzit vorbindu-se despre un cămătar care, grav bolnav, nu voia să dea nimic înapoi; totuşi a poruncit să fie împărţit săracilor grîul din hambarul său. Cînd servitorii au vrut să ia grîul, l-au găsit transformat

în şerpi. Aflînd aceasta, cămătarul pocăit a dat totul înapoi şi a hotărît ca leşul său să fie aruncat gol în mijlocul şerpilor, aşa încît trupul să fie sfîşiat de şerpi pe lumea aceasta pentru ca sufletul să nu fie sfîşiat pe lumea cealaltă. Şi aşa s-a întîmplat. Şerpii i-au mîncat trupul şi nu au lăsat decît oasele albe. Unii spun că, făcîndu-şi treaba, şerpii au dispărut şi nu au rămas decît oasele albe şi goale în lumină [77]." Scheletul suprarealist al unui cămătar... Şi mai realist de un grotesc negru, al unui alt cămătar, povestit de Jacques de Vitry: "Bun gînd a avut un preot refuzînd să înmormînteze pe unul din enoriaşii lui care fusese cămătar şi nu dăduse nimic înapoi la moartea sa într-adevăr acest fel de ciumă nu trebuie să primească o înmormîntare creştinească şi nu sînt demni să aibă alt mormînt decît cel al măgarilor [...]. Însă deoarece prietenii cămătarului mort au insistat mult, pentru a scăpa de presiunile lor, preotul a făcut o rugăciune şi le-a spus: "Să-i aşezăm corpul pe un măgar şi să vedem voinţa lui Dumnezeu. Şi ceea ce el va face acolo unde măgarul îl va purta, fie o biserică, un cimitir sau în altă parte, eu îl voi înmormînta." Cadavrul a fost aşezat pe un măgar care, fără să se abată la dreapta sau la stînga, l-a dus direct în afara oraşului, în locul în care hoţii erau spînzuraţi şi cu o zvîrlitură puternică a aruncat cadavrul pe sub spînzurătoare, în gunoi. Preotul l-a lăsat acolo, împreună cu hoţii [78]."

Bunuel a arătat cum sînt abandonate pe gunoaiele publice cadavrele de *olvidados*, însă cămătarul este un "uitat" care şi-a meritat soarta.

Astfel cum în adevărata-i fire îl preface veşnicia, cămătarul-model este cămătarul francez prezentat de Eudes de Sully, episcop de Paris între 1196 şi 1208. "Era în Franţa un cămătar al cărui servitor se numea Iad iar servitoarea, Moartea. Murind pe neaşteptate, nu a avut alţi gropari decît pe Iad şi pe Moarte [79]."

Banii şi viaţa: purgatoriul

Biserica şi autorităţile laice spuneau cămătarului: "Alege: punga sau viaţa". Însă cămătarul gîndea: ceea ce vreau eu este "şi punga şi viaţa". Cămătarii nepocăiţi care, în clipa morţii, preferă să nu dea înapoi banul rău dobîndit sau chiar îl luau cu ei în mormînt, netemîndu-se de infernul ce le era făgăduit, nu reprezentau decît o minoritate. Ne putem chiar întreba dacă nu este vorba de nişte cămătari închipuiţi de propaganda ecleziastică pentru a netezi calea mesajului său. O astfel de atitudine nu s-ar putea explica decît prin necredinţă, ori necredinciosul în secolul al XIII-lea este mai degrabă o ipoteză teoretică decît un personaj real. Cămătarul nepocăit era, fără îndoială fie cămătarul neprevăzător, surprins de moarte, în ciuda avertismentelor date de biserică, fie cămătarul optimist, contînd pe generozitatea

unui Dumnezeu mai înţelegător decît Biserica.

Secolul al XIII-lea este epoca în care valorile coboară pe pămînt. Desigur că existaseră şi înainte bărbaţi şi femei dedaţi căutării bucuriilor acestei lumi, tîrîţi în păcat de atracţia plăcerilor pămîntene; ei trăiau însă într-o lume incomplet creştinată, în care religia îşi impusese legea numai la suprafaţa fiinţelor şi lucrurilor, fără să pătrundă încă în toate conştiinţele şi în toate inimile. Un creştinism în fond foarte tolerant, cerînd clericilor şi în special călugărilor - elită a "sfinţilor" care, singurii, puteau asigura un respect total al religiei şi valorilor - să facă penitenţă pentru toţi ceilalţi, al căror creştinism superficial era tolerat cu condiţia ca ei să respecte Biserica, membrii şi bunurile sale şi să accepte din cînd în cînd penitenţe publice şi, dacă păcatul era evident, spectaculoase. Un creştinism care, în ciuda căutării Dumnezeului din interiorul omului, nu cerea deloc laicilor să înăbuşe natura lor sălbatică. Deoarece laicii erau violenţi şi neştiutori de carte, războinici care se năpusteau în masacre, hoţii, răpiri, plini de trufie, lucrători - ţărani îndeosebi - cu puţin deosebiţi de animale. Chinuiţi de invidie, desemnatul de Dumnezeu pentru a sluji primele două ordine ale societăţii, aşa cum Cham a trebuit să-i slujească pe Japhet şi Seth.

Viaţa laică, lume a violenţei sălbatice. În faţa acestei violenţe, Biserica, ajutată de regi şi împăraţi, încerca să impună ordinea, cea exterioară. Se impunea păcătoşilor un cod de penitenţe prestabilite, inspirate

din pedepsele hotărîte de legile barbare. Nu era corijată fiinţa, era doar răscumpărată greşala. Idealul monastic era cel de *contemptus mundi*, de dispreţ, de refuz al lumii. Aceasta era grija călugărilor. În ceea ce priveşte pe laici, Dumnezeu era departe şi viaţa de aici aspră, măcinată de foamete, boli şi războaie, oferind un ansamblu puţin atrăgător. Numai cei puternici aveau motive de bucurie şi aduceau mulţumiri lui Dumnezeu, în calitate de garant al puterii lor. Celor puternici, precum şi celor slabi, Biserica le spunea că lumea îmbătrîneşte, şi se prăbuşeşte, şi că ei trebuie să se gîndească la mîntuire. Cea mai mare parte a laicilor gîndea că, în ceea ce-i priveşte pe cei bogaţi, trebuie să profite de puţinul timp care a mai rămas, iar cei săraci să smulgă acestei lumi fărîmele de plăceri ce le erau la îndemînă. Desigur că existau şi Dumnezeu şi Judecata de Apoi. Însă oamenii nu puteau să stabilească o legătură strînsă între viaţa lor şi judecata făcută de Dumnezeu în momentul întîlnirii lor. Acest Dumnezeu semăna cu zeii însetaţi, adoraţi mult timp de strămoşii lor, forţe ale naturii (stejari, izvoare, stînci distruse sau botezate de Biserică), idoli doborîţi de preoţi şi călugări, înlocuiţi cu biserici, statui - un Dumnezeu cu totul diferit dar pe care mulţimea laicilor, superficial creştinată, căuta să-l îmbuneze prin ofrande şi daruri asemănătoare celor vechi. Cei puternici şi bogaţi dăruiau pămînturi, bani, obiecte din aur şi argint, redevenţe; cei săraci dăruiau unii copii - copiii mănăstirilor - sau daruri foarte modeste. Pentru că era vorba de un

popor de supuşi, s-a impus ţăranilor care formau marea majoritate o ofrandă apăsătoare, a zecea parte din recolte, dijma (zeciuială). Dumnezeu era reprezentat pe pămînt de sfinţi şi Biserică. De aceea lor le erau făcute aceste daruri de către laici. O mare transformare, pe care o numim feudalitate a avut loc în jurul anului 1000. Fără îndoială că au crescut nedreptăţile şi inegalităţile, însă feudalitatea a adus mulţimii o oarecare siguranţă din care a rezultat o relativă bunăstare. Biserica regîndeşte noua societate, -pe o parte caută să se elibereze de propria-i implicare în hăţişul celor lumeşti. Pe de alta, încearcă să creştineze cu adevărat societatea. Şi o face folosind metodele obişnuite celor puternici, mierea şi biciul.

Bîta a fost Satana. Prevenind din îndepărtatul şi profundul Orient, diavolul a fost raţionalizat şi instituţionalizat de biserică, începînd să funcţioneze bine către anul 1000. Diavolul, bici al lui Dumnezeu, conducător al unei armate de demoni bine organizată, stăpîn pe moşia lui, Iadul, a fost dirijorul imaginarului feudal. Numai că el putea oferi - în condiţiile în care Dmnezeu, în Paradis, nu acceptă decît o minoritate de perfecţi, sfinţi - o viaţă de dincolo fără speranţă unei societăţi care reuşea din ce în ce mai puţin să gîndească după modelul strict antagonist, al bunilor şi răilor, al negrului şi albului.

Societatea necruţătoare şi manicheistă a Evului Mediu timpuriu devenea de nesuportat. Mulţimea

impune Bisericii care, la rîndul său, impune aristocraţiei şi principilor, care au căutat să o folosească în profitul lor, mişcarea pentru pace (care s-a transformat in Normandia de exemplu, în "pacea ducelui", iar în Franţa în "pacea regelui"). Nu, acest pămînt nu putea fi numai o vale a plîngerii, o antecameră a Apocalipsei! Odată cu anul 1000, călugărul din Cluny, Raoul le Glabre se minuna de haina nouă şi albă a bisericii. Aceasta nu era zăpada iernii ci înflorirea primăverii. Pămîntul, mai bine cultivat, dă mai multe roade. Maşini (pluguri cu roţi şi carmănă, războaie de ţesut, moara); unelte (grapă, brăzdar de fier); tehnici (modul de a lucra şi îngriji via, sistemul camei transformînd mişcarea continuă într-o mişcare alternativă, emergenţe către 1200 alături de numerele simbolice, a unei aritmetici generatoare, potrivit lui Alexander Murray, a unei adevărate manii de a număra toate acestea nu înseamnă încă progres (va trebui aşteptat secolul al XVIII-lea) dar erau resimţite ca o creştere. Istoria care se ofilise pornea din nou, şi viaţa pămîntească putea, chiar trebuia să fie începutul, ucenicia înălţării către Dumnezeu.

Chiar aici, conlucrînd la opera lui de creaţie - astfel de ce Dumnezeu ar fi creat bărbatul şi femeia - umanitatea se poate salva. Mierea, era purgatoriul. Purgatoriul apare la sfîrşitul marii transformări pe care Biserica o dorea ca pe o transformare a întregii societăţi: reforma gregoriană.

Cămătarul a trecut greu prin prima fază a acestei

mutaţii. Cămătarul evreu din ce în ce mai mult obligat la această funcţie de către societatea creştină, chiar dacă nu păcătuieşte nici faţă de legea evreiască, nici faţă de cea creştină, îndură, pe baza unui anti iudaism latent, creşterea antisemitismului, ale cărui accese erau înteţite de lupta Bisericii şi a principilor creştini împotriva cametei. Cămătarul creştin alesese, între valorile pămînteşti în creştere, pe cea mai urîtă, chiar dacă, efectiv, din ce în ce mai căutată: banul. Nu fac din cămătarul creştin o victimă, ci un vinovat care îşi împarte vina cu ansamblul societăţii care îl dispreţuieşte şi-l persecută în acelaşi timp în care se foloseşte de el şi împarte cu el aceeaşi sete de bani, nu-i prefer pe ipocriţi lacomilor. În ambele cazuri o anume inconştienţă nu este o scuză. Marx, în *Capitalul* a ştiut să amintească cota-parte de camătă care supravieţuieşte în capitalism. Ceea ce urmăresc în această carte este să arăt modul în care un obstacol ideologic poate împiedica, întîrzia, dezvoltarea unui nou sistem economic. Cred că putem înţelege mai bine acest fenomen dacă observăm pe cei care sînt actorii, decît examinînd doar sistemele şi doctrinele economice. Ceea ce contest eu, însă, este o istorie îmbătrînită a economiei şi a gîndirii economice care persistă. Mi se pare cu atît mai nefolositoare pentru Evul Mediu cu cît nu există o doctrină economică a Bisericii şi nici gînditori economişti. Biserica, teologii, canoniştii şi, să nu-i uităm, predicatorii şi confesorii Evului Mediu, discutînd probleme religioase, în cazul

nostru păcatul cometei, au arătat impactul religiei asupra unor fenomene pe care le numim astăzi "economicul". Fără să se recunoască specificitatea comportamentelor şi mentalităţilor Evului Mediu - din fericire sînt şi excepţii - teoriile economice şi istoricii gîndirii economice moderne şi-au refuzat o înţelegere autentică a trecutului iar pe noi ne-au privat de o iluminare a prezentului prin trecut.

Un mare poet precum Ezra Pound probabil că a cedat prea mult imaginaţiei sale partizane a trecutului în evocarea pe care o face unui secol al XIX-lea cămătăresc. Nimeni nu a spus mai bine decît el ce au fost, istoric vorbind, camăta şi cămătarul.

Totuşi istoricul, care nu trebuie să cadă în eclectism, are puţine şanse să propună o explicaţie satisfăcătoare mizînd pe o cauză unică şi dominantă. O tristă posteritate a marxismului a murit din cauza acestei opinii simplificatoare şi denaturate. Mîntuirea cămătarului nu se datorează decît purgatoriului. Înainte de a evidenţia acest element decisiv, cred, dar complementar, trebuie explorate celelalte căi ce duc spre acceptarea cămătarului.

Ele sînt în număr de două: *moderaţia* în activitatea practică şi apariţia unei *noi valori* în domeniul activităţilor economice.

În texte, condamnarea cametei este totală. Se ştie însă că rareori principiile trec integral în realitate. Camăta şi dobînda sînt două lucruri diferite, şi Biserica

nu a condamnat niciodată toate formele de profit. În secolul al XIII-lea, secolul obsesiei contabile, mărimea dobînzilor cu care se dădea împrumutul cămătăresc a determinat din plin atitudinea autorităţilor şi a societăţii fată de cămătar.

În perceperea dobînzilor, chiar cu o reglementare ecleziastică ce lua de altfel preţul pieţei ca bază a preţului îndreptăţit, dobînzile depindeau în parte de legea ofertei şi a cererii şi erau un barometru parţial al activităţii economice : "În general, scrie Gerard Nahon, cu cît o ţară avansează mai mult pe calea dezvoltării, cu atît închiriatul banilor scade. În Austria un privilegiu din 1244 fixa dobînda la 8 dinari pe săptămînă sau 74%, ceea ce măsoară nivelul subdezvoltării acestei ţări [80]."

Într-adevăr, se pare că împrumutul cămătăresc nu era în mod obişnuit reprimat atunci cînd nu depăşea dobînzile practicate în contractele în care era tolerat. Dobînda pieţei era admisă în interiorul unor anumite limite, de reglementare care lua drept criterii piaţa, însă îi impunea obstacole. Cum ar putea Biserica să se abţină şi să nu intervină? Chiar dacă-i accepta pe cei bogaţi, ea dorea să controleze totul să-şi exercite una din funcţiile esenţiale, protejarea celor săraci, cu care în mod ideal se identifica, chiar dacă nu era prea riguroasă în această privinţă.

Biserica era de asemenea memoria trecutului. Or, legea romană, înlocuită cu legislaţia bizantino-creştină a lui Iustiţian, şi legile barbare din Evul Mediu

timpuriu, promiteau o camătă anuală de 12%, şi dobîndă de 33 1/2% a devenit între Anul 1000 şi secolul al XIII-lea plafonul autorizat, căci a fost impus de regii Franţei Ludovic VIII (1223) şi Ludovic cel Sfînt (1230, 1234) cămătarilor evrei. Rata profitului practicată în marile pieţe italiene în secolul al XIII-lea era adesea mai scăzută. La Veneţia, varia de obicei între 5% şi 8%. Însă erau şi vîrfuri, cum am văzut pentru Austria. Dacă la Florenţa, dobînzile erau adesea de 20 % - 30%, ele puteau să urce la 40% la Pistoia şi Lucca. Ancheta lui Filip cel Frumos în 1284 arată că lombarzii care împrumutau bani, adesea asimilaţi evreilor şi Cahorsinilor, deci cămătarilor, cereau de la 34% la 266%. În schimb, excelentul studiu al lui R.H. Helmolz asupra cametei în Anglia în secolul al XIII-lea arată că, dacă rata dobînzii variază între 5 1/2% şi 50%, marea majoritate se plasează între 12% şi 33 1/3%.

De fapt, chiar textele oficiale nu condamnă explicit decît pe cămătarii care exagerează. În 1179, al treilea Conciliu de la Lateran nu desemnează pentru pedeapsă decît pe cămătarii "vădiţi" (*manifesti*), numiţi şi "obişnuiţi" (*communes*) sau "publici". Cred că este vorba de cămătarii pe care *fama*, "renumele", rumoarea publică îi desemna nu dintre amatori, ci dintre "profesionişti" şi care, mai ales, practicau camete excesive.

Al patrulea Conciliu de la Lateran (1215), condamnînd din nou cametele evreilor, nu vorbeşte decît de cele care sînt "grele şi excesive" (*graves et*

immoderatas). În general, conndamnarea cametei se aseamănă cu condamnarea excesului de către dreptul canonic, aşa cum o întîlnim în contractele de vînzare sub termenul de *laesio enormis*, "pagubă imensă", împrumutată din dreptul roman.

Această noţiune de moderaţie nu este decît un caz particular de ideal al măsurii care, din secolul al XIII-lea şi pînă în al XIII-lea, sub efectul evoluţiei istorice şi al autorilor antici readuşi la cinstire de "renaşterea secolului al XII-lea", se impusese în teologie, de la Hugues de Saint-Victor la Thomas din Aquino, şi în obiceiuri. La mijlocul secolului al XIII-lea, Ludovic cel Sfînt practică şi laudă calea de mijloc în orice lucru, fie în costum, masă, evlavie, război. Pentru el, omul ideal este omul integru, care se deosebeşte de eroul epic deoarece îndrăznelii el îi asociază înţelepciunea şi măsura. Deci cămătarul moderat are şanse să treacă prin ochiurile năvodului Satanei.

O altă şansă pentru el este aceea că meseria înterzisă, condamnată, începe să piardă teren, se restrînge. Noile practici şi valori care se dezvoltă în domeniul pe care-l numeau economie limitează camăta. Tradiţia scolastică defineşte în felul următor cinci "scuze".

Primele două provin din noţiunea de despăgubire: este *damnum emergens*, apariţia neaşteptată a unei pagube din cauza întîrzierii restituirii. El justifică perceperea unui folos care nu mai este camătă. De asemenea *lucrum cessans* piedica pentru un cîştig mai mare şi legitim pe

care cămătarul l-ar fi putut obţine dacă ar fi folosit banii împrumutaţi pentru un plasament mai avantajos.

A treia, cea mai importantă, cea mai legitimă în ochii Bisericii este atunci cînd camăta poate fi considerată ca un salariu, remunerarea muncii (*stipendium laboris*). Este justificarea ce i-a salvat pe profesorii universitari şi negustorii care nu făceau camătă. A preda ştiinţa este obositor, presupune o ucenicie şi metode care înseamnă muncă. A călători pe uscat şi apă, a merge în tîrguri şi chiar a ţine contabilitatea, a schimba monedele - toate acestea înseamnă o muncă şi, ca orice trudă, merită un salariu.

Într-un mod mai puţin evident şi mai ales, mai puţin obişnuit, cămătarul poate munci: nu atît în împrumutul şi recuperarea unor bani care, împotriva naturii, ar da roade permanent, chiar şi noaptea, fără odihnă, ci în dobîndirea banilor pe care-i va da cu camătă şi în folosirea banilor cămătăreşti - nu o donaţie, practică lăudabilă însă trîndavă, ci o activitate cu adevărat productivă.

În sfîrşit, ultimile două scuze provin dintr-o valoare relativ nouă în societatea creştină: riscul. Desigur că această valoare exista deja: riscul călugărului care, precum Sfîntul Anton, în singurătate, se expune atacurilor în mod deosebit primejdioase ale Satanei; riscul războinicului care, precum Roland, înfruntă moartea pentru a apăra Biserica şi credinţa şi, în societatea feudală, pe seniorul său, riscul laicului, gata

să-şi sacrifice viaţa şi bunurile pe drumurile de uscat sau maritime ale pelerinajului şi mai ales ale cruciadei. Acest nou risc este însă de ordin economic, financiar, şi ia forma pericolului de a pierde capitalul împrumutat (*periculum sortis*), de a nu fi restituit, fie din cauza insolvabilităţii debitorului, fie din cauza relei lui credinţe. Al doilea caz este mai interesant (şi de altfel ca şi primul, este contestat de unii teologi şi canonişti): este calculul incertitudinii (*ratio incertitudinis*). Această noţiune - influenţată de gîndirea aristotelică ce pătrun de în teologie şi dreptul canonic după 1260 - recunoaşte lucrului cert şi celui incert, în previziuni şi în calcul economic, un loc ce va juca un rol important în instalarea capitalismului.

Astfel un număr sporit de cămătari au şanse să fie salvaţi din iad, fie prin cumpătare, fie prin deplasarea activităţii lor către noi zone ale împrumutului cu dobîndă licită. Dar rămîn numeroşi cămătari ameninţaţi de iad din cauza practicilor lor, şi mai ales împrumutului pentru consum, or nici aceştia nu au fost ocoliţi de evoluţia religioasă de-a lungul secolului al XII-lea şi cunosc neliniştea în faţa noilor forme de confesiune, de căinţă, de răscumpărare. Noua imagine a vieţii de apoi poate oare să ofere o posibilitate de mîntuire?

Nu voi evoca decît rapid naşterea, la sfîrşitul secolului al XII-lea, a unui nou loc al vieţii de dincolo, purgatoriul, pe care l-am descris şi analizat pe larg cu alte ocazii. Creştinismul moştenise de la majoritatea

religiilor o dublă viaţă de dincolo: a recompensei şi pedepsei, paradisul şi iadul. De asemenea moştenise un Dumnezeu bun dar drept, judecător, plin de îndurare şi severitate care, lăsînd omului un oarecare liber arbitru, îl pedepsea cînd îl folosea rău şi îl abandona atunci geniului răului, Diavolul. Distribuirea în paradis sau iad se făcea în funcţie de păcatele comise în viaţa de aici, loc de penitenţe şi încercare pentru omul atins de păcatul originar. Biserica reuşea să controleze mai mult sau mai puţin acest proces de mîntuire sau condamnare prin încurajările şi avertizările ei, prin practica penitenţei care-i izbăvea pe oameni de păcatul lor. Hotărîrea se limita la doua verdicte posibile: paradisul sau iadul. Ea va fi pronunţată de Dumnezeu (sau Isus) la Judecata de Apoi şi va fi valabilă pentru totdeauna. Încă din primele secole, creştinii, cum o dovedesc inscripţiile funerare, sperau ca soarta celor morţi să nu fie definitiv pecetluită la moartea lor şi ca rugăciunile şi ofrandele - *suffrages* - celor vii să poată ajuta pe păcătoşii morţi să scape de iad - sau cel puţin, ca aceştia, aşteptînd hotărîrea definitivă a Judecăţii de Apoi, să beneficieze de o soartă mai bună decît a celor mai ticăloşi condamnaţi să ajungă în iad.

Nu există însă o cunoaştere precisă a acestui proces de răscumpărare după moarte, şi această credinţă nu ajungea să se cristalizeze, îndeosebi din cauza dezordinii în geografia regiunilor unde nu se putea distinge nici un loc de adunare pentru beneficiarii infernului sau paradisului. Autorii numeroaselor povestiri

ale călătorilor în lumea de apoi - în realitate sau în imaginaţie - a privilegiaţilor vii sub îndrumarea unui ghid autorizat (în general arhanghelii Rafael şi Gabriel, un mare sfînt precum Sfîntul Paul sau chiar, cultura clasică reînviind, Virgiliu în cazul lui Dante însă într-un moment în care purgatoriul se născuse) nu precizează locul în care sînt răscumpărate, după moarte, păcatele ce nu fuseseră încă şterse sau care puteau fi ispăşite. Tendinţa era să se imagineze două iaduri, unul, inferior şi celălalt, superior, pentru cei blestemaţi dar mai puţin vinovaţi. Biserica supraveghea aceste povestiri de călătorie de care se temea, moştenitoare ale apocalipsei evreieşti şi creştine, adesea aproape de erezie, invadate de cultura "populară" cu iz "păgîn" dar care se răspîndea în cadrul culturii monastice.

Cînd odată cu dezvoltarea Occidentului de la Anul 1000 la secolul al XIII-lea, oamenii şi Biserica au socotit insuportabilă opoziţia simplistă între paradis şi infern, şi cînd s-au adunat condiţiile pentru a defini un al treilea loc al lumii de dincolo în care cei morţi puteau fi purificaţi de urmele păcatelor lor, a apărut un cuvînt, *purgatorium*, pentru a desemna acest loc identificat în sfîrşit: purgatoriul. El se inserează, reamintesc acest lucru, în această inferiorizare a sentimentului religios care, de la intenţie la căinţă, cere păcătosului mai mult o schimbare internă decît acte exterioare. De asemenea, el se integrează unei socializări a vieţii care apreciază mai mult membrii unei categorii sociale şi profesionale

decît pe componenţii unui ordin. În sfîrşit, el apare dintr-o tendinţă de a evita înfruntările datorate unui dualism simplificator, distrugînd, între polii binelui şi răului, superiorului şi inferiorului, mijlociri, intermedieri şi, printre păcătoşi, nici prea buni, nici prea răi - distincţie aparţinînd Sfîntului Augustin - care nu sînt destinaţi de la început paradisului sau iadului. Dacă ei s-au căit sincer înainte de a muri, dacă nu au decît păcate neînsemnate, mici sau resturi de păcate mortale care fuseseră regretate, dacă nu în întregime şterse prin penitenţă, ei nu sînt condamnaţi pentru vecie, ci numai temporar. Vor rămîne pentru un timp într-un loc numit purgatoriu unde vor suporta pedepse comparabile celor din iad, aplicate tot de demoni.

Durata acestei neplăcute şederi în purgatoriu nu depinde numai de mărimea păcatelor pe care le mai aveau în momentul morţii, ci şi de afecţiunea celor apropiaţi. Aceştia - rude de sînge sau prin alianţă, confrerii din care făceau parte, ordine religioase pentru care fuseseră binefăcători, sfinţi faţă de care arătaseră o devoţiune deosebită - puteau să readucă aşteptarea în purgatoriu prin rugăciuni, ofrande, prin intercesia: o solidaritate sporită a celor vii cu morţii.

Cei morţi ajunşi în purgatoriu beneficiau de asemenea de un adaos la biografia lor, cum pe drept cuvînt au scris Philippe Ariès şi Pierre Chaunu. Ei erau siguri îndeosebi că la ieşirea din încercările lor purificatoare vor fi mîntuiţi, că vor merge în rai. Într-

adevăr purgatoriul are o singură ieşire: paradisul. O decizie esenţială s-a luat deja atunci cînd cel mort este trimis în purgatoriu, el ştie în cele din urmă că va fi mîntuit, cel mai tîrziu la Judecata de Apoi.

Consecinţa naşterii purgatoriului este deosebita dramatizare a apropierii morţii, a momentului agoniei. Chiar imediat, în urma unei judecăţi individuale care intervine îndată după moarte, Dumnezeu pronunţă marea hotărîre: paradisul, infernul sau purgatoriul. Deci o judecată individuală, pentru un mort bine individualizat, responsabil. Din acest motiv agonia cămătarului este în mod deosebit îngrijorătoare: atît în calitate de membru al unei profesiuni rămasă prin natura sa ilicită cît şi ca individ, el este un condamnat viu care se apropie de gura iadului. Se va salva în ultimul moment? Teribil suspans.

Purgatoriul nu a fost conştient sau explicit descoperit pentru a goli iadul. Însă în practică aşa se întîmplă. Pentru a lupta cu această înclinaţie spre toleranţă, Biserica, în secolul al XIII-lea, va accepta caracterul diabolic al pedepselor din purgatoriu, fără a-i modifica totuşi ieşirea :paradisul.

În ceea ce-l priveşte pe cămătar oare nu este el un "atot păcătos"? Or, iată ce găsim în ultimul capitol din *Dialogus miraculorum* al lui Cesaire de Heisterbach (către 1220) în care cistercianul prezintă un număr aproape egal de *exempla* distribuind morţi, în iad, purgatoriu şi

paradis. Într-un colţ al purgatoriului, deodată, neaşteptat, nemaiauzit: un cămătar.

"CĂLUGĂRUL: - În vremea noastră a murit un cămătar din Liege. Episcopul l-a dat afară din cimitir. Soţia lui a mers la scaunul apostolic pentru a implora să fie îngropat în pămînt sfînt. Papa a refuzat. Atunci ea a pledat pentru soţul ei: "Mi s-a spus stăpîne, că bărbatul şi femeia nu fac decît una şi că, potrivit Apostolului, bărbatul necredincios poate fi salvat de femeia credincioasă. Ceea ce bărbatul meu a uitat să facă, eu, care sînt parte din trupul lui, voi face bucuroasă în locul său. Sînt gata să mă retrag din lume pentru el şi să-i răscumpăr păcatele de la Dumnezeu". Cedînd rugăminţilor cardinalilor, papa a hotărît ca mortul să fie dus în cimitir. Femeia şi-a ales adăpost lîngă mormînt, s-a închis departe de oameni şi s-a străduit zi şi noapte să-l îmbuneze pe Dumnezeu pentru mîntuirea sufletului prin pomeni, posturi, rugăminţi şi privegheri. După şapte ani, soţul ei i-a apărut îmbrăcat în negru şi i-a mulţumit: "Dumnezeu îţi recunoaşte meritele, căci datorită dovezilor tale de credinţă am fost scos din strafundurile infernului, din cele mai groaznice pedepse. Dacă mai faci astfel de servicii timp de şapte ani voi fi complet eliberat." Ea aşa a făcut. La capătul a şapte ani, el i-a apărut din nou, dar, de această dată, îmbrăcat în alb şi cu un aer fericit. "Mulţumesc lui Dumnezeu şi ţie căci astăzi am fost eliberat."

"NOVICELE - Cum poate spune că a fost eliberat din infern loc de unde nimeni nu poate ieşi?

"CĂLUGĂRUL - Adîncimile infernului, înseamnă severitatea purgatoriului. Aşa cum atunci cînd Biserica se roagă pentru cei morţi spunînd "Stăpîne Isus Cristos, Rege glorios, eliberează sufletele tuturor credincioşilor morţi din mîna infernului şi adîncimile abisului, or ea nu se roagă pentru cei care pot fi salvaţi. Mîna infernului, adîncimile abisului, acesta vrea să însemne aici severitatea purgatoriului. În ceea ce-l priveşte pe cămătarul nostru, el n-ar fi putut fi eliberat de pedeapsă dacă nu ar fi manifestat căinţă [81]."

Iată deci un cămătar pe patul de moarte. Purgatoriul foloseşte şi pentru a selecta strigoii. Ies cei care sînt puşi de Dumnezeu să facă o scurtă revenire pe pămînt pentru a dovedi existenţa purgatoriului, să-i roage pe cei apropiaţi să le grăbească eliberarea prin rugăciunile lor, aşa cum a făcut cămătarul din Liège. Trebuie ascultaţi. În schimb, strigoii fără aprobare trebuie goniţi, însă pot şi ei să dea o lecţie plecînd de la situaţia lor nenorocită. Aşa cum este, la Cesaire, un cavaler cămătar:

«Murind un cavaler, după ce a dobîndit bunuri prin camătă, le-a lăsat moştenire fiului său. Într-o noapte a venit şi-a ciocănit la uşa. A venit un tînăr servitor şi l-a întrebat de ce bate. El a răspuns: "Lasă-mă să intru, sînt stăpînul acestor locuri" şi şi-a spus numele. Servitorul, privind prin gaura cheii l-a recunoscut

şi i-a spus: "Ştiu sigur că stăpînul meu a murit, aşa că te las să intri." Mortul continuă să bată, dar fără succes, şi la sfîrşit a spus: "Du fiului meu aceşti peşti din care mă hrănesc, îi agăţ la poartă." Dimineaţa au găsit într-un coş o mulţime de broaşte şi şerpi. Iată ce se mănîncă în iad, şi sînt pregătite pe focul de pucioasă [82]. »

Desigur că există pentru cămătar o cale sigură de a scăpa de infern şi chiar de purgatoriu, aceea de a restitui ce-au luat. Etienne de Bourbon subliniază acest lucru: «Cămătarul, dacă vrea să scape de afurisenie, trebuie să dea înapoi [cuvîntul este foarte dur, *evomat*, adică să dea înapoi prin vomitare] prin restituire bani rău dobîndiţi şi păcatul prin confesiune. Altminteri, el îi va da înapoi [prin vomitare, *evomat* aici desigur că trebuie luat în sensul strict al cuvîntului] prin pedeapsa în iad [83].» Restituirea şi spovedania, pentru pămîntesc şi pentru spiritual. Însă trebuie restituit totul şi la timp. Însă nu numai că numeroşi cămătari ezită şi sînt reticenţi pînă cînd este prea tîrziu, dar, mai mult, restituirea nu este întotdeauna uşor de realizat. Victima cămătarului poate să fie moartă şi descendenţii de negăsit. Lichidarea banilor dobîndiţi prin camătă poate fi dificilă dacă banii au fost cheltuiţi sau investiţi într-o achiziţie care nu poate fi anulată sau despăgubită. Camăta se sprijină pe timp. Cămătarul a vîndut, a furat timp şi acesta nu-i va fi iertată dacă nu dă înapoi obiectul furat. Oare poate fi dat înapoi, întors timpul? Stingheriţi această dimensiune

temporală a practicilor economice legate de numerar, oamenii Evului Mediu se întorc în timp chiar mai greu decît îl coboară.

Mai dificilă este problema atunci cînd cămătarul lasă o văduvă şi copii. Ea îi preocupă în mod deosebit pe teologi şi autorii de canoane.

Aici intervine ultimul şi foarte importantul personaj: femeia, viitoare văduvă a cămătarului.

Thomas de Chobbam vorbeşte astfel despre ea: "Ce se poate spune despre femeia unui cămătar care nu are alte venituri decît cele obţinute prin camătă. Oare ea trebuie să-l părăsească din cauza incorigibilei depravări spirituale sau să rămînă cu el şi să trăiască din banii obţinuţi prin camătă?

«Există două păreri.

"Unii spun că ea trebuie să trăiască din munca mîinilor ei dacă ştie o meserie, sau din veniturile prietenilor. Dacă nu are nici prieteni şi nici meserie, poate să-şi părăsească soţul, din cauza depravării spirituale dar şi trupeşti, căci ea nu trebuie să-şi dea trupul unui astfel de soţ, altfel ea ar fi ca şi un idolatru, deoarece lăcomia înseamnă un serviciu făcut idolilor (Efeseni, VI, 5).

"Alţii spun că ea trebuie să facă mai degrabă precum Domnul care a mîncat cu păcătoşii şi hoţii care nu-i dădeau decît din bunul altuia, dar care, s-a făcut apărătorul celor săraci şi i-a convins pe hoţi să le dea înapoi ceea ce furaseră (Luca, XIX) şi care în felul

acesta,a mîncat în mod licit din bunurile lor. La fel şi nevasta cămătarului îl poate convinge să dea înapoi cametele sau să ia cele mai mici camete de la cei săraci (*vel minores usuras accipiat a pauperibus*) aşa încît, lucrînd pentru ei şi pledîndu-le cauza va putea în mod licit să trăiască din bunurile lor [84].»

Este de reţinut aici aluzia la acceptarea cametelor moderate, camăta "cea mică". În textul care urmează este vorba de copii: "Fie cineva care nu deţine altceva decît beneficiul cametei şi care ar dori să se căiască. Dacă dă înapoi tot ceea ce deţine, fiicele sale ar trebui să se prostitueze, iar băieţii să devină tîlhari, chiar el va cerşi iar nevasta îl va părăsi. Oare biserica nu-i poate da un sfat aşa încît să nu dea tot înapoi? Credem că ar putea fi un sfat bun să ceară să fie iertat de cei cărora ar trebui să le restituie. Dacă nu obţine această iertare, credem că, aşa cum orice om într-o situaţie deosebită poate trăi din bunul altuia pentru a nu muri, aşa cum s-a spus mai înainte, cu condiţia să aibă intenţia de a da înapoi atunci cînd va putea, la fel şi cămătarul, într-o astfel de nevoie, poate păstra, din banii obţinuţi prin camătă, pentru a putea trăi cu condiţia să ducă o existenţă măsurată şi să aibă intenţia hotărîtă să restituie totul cînd va putea [85]."

Regăsim aici valoarea intenţiei şi scuza pentru necesitate.

În toate situaţiile în care se joacă soarta veşnică a cămătarului, rolul femeii este mare. Ea trebuie să încerce să-l convingă să părăsească această meserie

blestemată şi să restituie banii care îl vor duce în iad. Numeroase neveste de cămătari procedează aşa în *exempla*. În general, este vorba de o figură emoţionantă, demnă de interes, asemănătoare cu personajele feminine balzaciene, trăind în umbra soţilor sau taţilor rechini, uneori terorizate încît nu îndrăznesc să le vorbească, cu atît mai puţin să-i dezaprobe, încercînd să răscumpere prin rugăciune ticăloşia bărbatului. Totdeauna biserica a avut o imagine dublă a soţiei. Uneori o denunţă pe Eva care l-a făcut pe Adam să cedeze ispitei, alteori îşi pune în ea speranţele pentru a converti sau îndrepta pe soţul diabolic.

Însă, în interiorul acestei tradiţii, există o conjunctură a rolurilor soţului şi soţiei în căsătorie şi, paralel a imaginii pe care o au şi o răspîndesc despre fiecare din ei, Biserica şi societatea. În acest moment cînd, într-o mutaţie generală, se schimbă şi -aşa cum, între alţii, Georges Duby a arătat în mod magistral- practica şi concepţia căsătoriei, femeia pare, fără a intra în detaliu, beneficiara acestei transformări. Modelul ecleziastic al căsătoriei, monogame şi veşnice, se schimbă; el evoluează către statutul de taină, se bazează pe consimţămîntul reciproc al soţilor şi pe împreunarea trupească; contractul oferă o mai bună participare, o mai bună protecţie pentru femeie. Nu este oare reprezentativă pentru noul cuplu femeia cămătarului din Liège care îi reaminteşte cu mîndrie Papei definiţia pe care Biserica i-a dat-o pentru căsătorie, şi care îl

citează pe Sfîntul Paul: "Bărbatul şi femeia fac una"? Biserica, în reforma generală în care s-a angajat, ezită să păstreze ceva din vechea lege care ar putea crea o responsabilitate colectivă. Banii pe care bărbatul i-a cîştigat prin camătă în contextul unei economii de societate devin banii cuplului prin folosirea lor în economia casnică, familiară. Cum poate fi lovit bărbatul fără a lovi şi femeia? *Exemplum*-ul cămătarului din Dijon dă un răspuns metaforic, impresionant, însă greu utilizabil în viaţa cotidiană. Statuia care cade omoară soţul cămătar şi cruţă femeia înainte să fie împlinită căsătoria.

"Şi inima îşi are lacrimile ei"

Acum să o urmăm pe drumul mîntuirii, pe soţia cămătarului din Liège, şi ea un model limită, de vreme ce, după mîndra revendicare conjugală, a răscumpărat prin propriul său sacrificiu pe soţul cămătar, primind ca mulţumire şi încurajare numai recunoştinţa unui strigoi şi viziunea unei aritmetici a sistemului purgatoriului întruchipată destul de grosolan. Corpul strigoiului este un barometru în negru şi alb al trupului din purgatoriu. În alte texte, cel mort numai pe jumătate purificat apare cu jumătate de corp albă, cealaltă fiind neagră. O jumătate neagră şi alta albă înseamnă jumătatea timpului.

Iată altă - mai modestă - «soţie bună» a unui cămătar: «Am auzit vorbindu-se despre o femeie de treabă care avea drept soţ un cămătar. Ea îi cerea mereu să dea înapoi şi să devină un sărac al Domnului decît un bogat al diavolului. El nu era de acord însă, deodată, a

fost luat de stăpînul lui din lumea aceasta şi nu s-a eliberat decît dînd drept despăgubire banii pe care-i dobîndise prin cămătă. El a fost eliberat, însă nevasta lui plîngea amarnic. El îi reproşa: "Ei bine! acum sînt sărac precum ai dorit." Însă ea răspunde: "Nu plîng pentru că eşti sărac ci pentru că, pierzînd banii pe care trebuia să-i restitui, păcatul care trebuia şters prin restituire şi pocăinţă, ne-a rămas [86].»

Se întîmplă adesea ca eforturile femeii să rămînă neputincioase. Să ne întoarcem la povestea ţăranului cămătar din dioceza Utrecht. Intrat în moara vecinului, Godescalc găseşte aici pe diavolul care îl ia să-i arate locul care-i era rezervat în iad şi totuşi nu se pocăieşte. Iată sfîrşitul cu detalii, după întoarcerea din călătoria în infern: «Un preot chemat în mare grabă la cererea soţiei cămătarului pentru a-l binecuvînta pe cel temător, al linişti pe cel deznădăjduit şl a-l îndemna la faptele mîntuirii, somează să se pocăiască pentru păcatele sale şi să facă o confesiune sinceră, asigurîndu-l că nimeni nu trebuie să-şi piardă încrederea în îndrumarea lui Dumnezeu [87].» Aici cămătarul, sigur de osîndirea lui, refuză orice pocăire, confesiune şi mîntuirea din urmă şi este îngropat în iad. Nevasta lui nu pierde speranţa: «Preotul i-a refuzat înmormîntarea ecleziastică; însă femeia l-a cumpărat, şi mortul a fost îngropat în cimitir. Din această cauză preotul a fost supus amenzii de către sinodul din Utrecht [88].»

Pentru a nu cădea într-o admiraţie exagerată faţă

de atitudinea văduvelor de cămătari, trebuie să spunem că există şi «rele». Jacques de Vitry povesteşte istoria unui cavaler jefuit de un cămătar şi, închis la instigarea acestuia, s-a căsătorit cu văduva şi datorită ei s-a bucurat de toate bogăţiile lui. Etienne de Burbon aminteşte conduita femeii unui cămătar din Besancon: «Pe patul de moarte, el nu a vrut să facă nici un testament, nici pomană, însă a lăsat toate bunurile la dispoziţia nevestei. Îndată ce a murit cămătarul, femeia, punînd ochii pe unul din duşmanii lui, s-a recăsătorit cu el. O femeie cinstită i-a făcut reproşuri, spunîndu-i că soţul ei era cald încă în mormînt. Ea a răspuns: "Dacă este cald, suflă-i tu deasupra." Acestea au fost toate pomenile pe care le-a făcut pentru sufletul lui [89].»

Sistemul tradiţional al răscumpărării de care dispunea cămătarul în timpul vieţii şi în clipa morţii, cuprindea: confesiunea, pocăinţa şi penitenţa. În cazul lui, penitenţa însemna să restituie. Însă concepţia despre păcat şi penitenţă care se impunea, din secolul al XII-lea pînă în al XIII-lea, privilegia din ce în ce mai mult pocăinţa. Hărţuit de moarte, diavolul lipsindu-l de posibilitatea de a vorbi, deci de a se confesa, neavînd timpul să restituie, printr-o pocăinţă sinceră, cămătarul ar putea să se salveze. Nici nu era nevoie, la limită, să fim siguri de căinţa lui. Dumnezeu era cel care ştia adevărul şi printr-un semn, îl făcea cunoscut pe pămînt. Deoarece pocăinţa fără penitenţă ducea în purgatoriu şi adesea era totuşi o încercare grea, de ce să nu-l credem sincer

pe cămătar în pocăinţa lui?

Iată-l pe cămătarul din Liège. El nu s-a spovedit, nu a dat înapoi nimic. Femeia lui a dat de la ea, nu din banii lui, numai pomeni. Era prin forţa împrejurărilor, aşa cum *exemplum*-ul lui Cesaire de Heisterbach conchide o «căinţă finală». Încercarea acestei căinţe a cămătarului ar putea da greş. Iată povestea unui nereuşite a Sfîntului Dominic şi a înşelăciunii finale a unui cămătar pocăit în mod fals: «Am citit, spune Etienne de Burbon, în cartea unui frate bătrîn, că Sfîntul Dominic a făcut o vizită în Lombardia, la rugămintea unor persoane, unui om al legii, mare avocat şi cămătar, care era grav bolnav. În prezenţa unui preot i-a ordonat să dea înapoi cametele. Însă acela a refuzat, spunînd că nu dorea să-şi lase fii şi fiicele sărace. Astfel sfîntul Dominic s-a retras cu ceilalţi şi cu crucifixul. Tulburaţi, prietenii i-au cerut să promită [că se căieşte] pînă cînd va primi spovedania şi pentru a nu fi lipsit de o înmormîntare creştinească. El promite, dar cu gîndul să-i păcălească. Cînd au plecat după ce a primit împărtăşania, a început să strige că este tot în foc şi că are infernul în gură. "Ard tot" şi ridicînd mîna, "Iată că arde în întregime" şi la fel celelalte membre. În acest fel a murit şi a fost nimicit [90].»

Iată, în schimb, căinţa şi penitenţa obţinute de un confesor îndemînatic de la un cămătar şi un ucigaş. «Un preot al bisericii Saint-Martin de Cologne, în timpul postului Paştelui, în timp ce spovedea o bătrînică, zăreşte în faţa lui doi dintre enoriaşii aşezaţi în faţa unei

ferestre stînd de vorbă. Bătrînica a plecat şi cămătarul veni să se confeseze.

«Preotul îi spune: "Prietene, eu şi cu tine vom încerca să-l păcălim pe diavol. Tu nu trebuie decît să-ţi spui păcatele, să te lepezi de dorinţa de a păcătui şi să accepţi sfatul meu, iar eu îţi promit viaţa veşnică. Eu îţi voi micşora penitenţa astfel încît să nu-ţi fie prea grea." El ştia foarte bine care-i era viciul. Celălalt a răspuns: "Dacă ceea ce mi-ai promis este adevărat, atunci voi urma bucuros sfatul tău. Şi i-a promis. Acesta s-a spovedit, a renunţat la cămătă, a acceptat o penitenţă şi i-a spus tovarăşului său. "Cu adevărat avem un preot de treabă, prin cucernicia cuvintelor sale, el m-a adus către penitenţă." Celălalt, cuprins de dorinţa de a se întrece, vine la confesiune şi simţind asupra sa aceleaşi semne de cucernicie, a primit o penitenţă şi a îndeplinit-o [91].»

Cuvinte cu apă de trandafiri, dar care exprimă dorinţa de a-l salva pe cămătar cu preţul unei indulgenţe.

Totuşi, acelaşi Cesaire remarcă ce greu e să-l salvezi pe cămătar, şi că valoarea unei căinţe fără restituire este îndoielnică. «Este foarte greu să îndrepţi, căci Dumnezeu nu şterge un delict, dacă obiectul furtului nu a fost restituit. Depravatul, adulterul, ucigaşul, sperjurul, cel care blesteamă, îndată ce s-au căit pentru păcatul lor obţin iertarea lui Dumnezeu. Însă cămătarul, chiar dacă se căieşte pentru păcatele lui, atîta timp cît păstrează camăta, atunci cînd ar putea să o restituie, nu obţine iertarea Domnului [92].»

Îndoielnic în căinţa lui cămătarul agonizînd, sau abia murit, este adesea obiectul unei lupte îndîrjite între diavoli şi îngeri. Un bătrîn călugăr benedictin de neam saxon îi povestea lui Cesaire de Heisterbach istoria unui cămătar foarte bogat care păstra drept garanţie visteriile mai multor biserici. El a fost lovit de o boală mortală. A chemat la el o rudă, abate benedictin, şi i-a spus că nu-i poate rîndui afacerile fiindcă nu poate să dea înapoi cametele. Dacă acesta ar da socoteală de sufletul său lui Dumnezeu şi i-ar promite iertarea pentru păcatele sale, îi va da toate bunurile mobile şi imobiliare, ca să le folosească cum va crede el de cuviinţă. Abatele vedea că era într-adevăr pocăit, că se căia cu adevărat. El merge să se sfătuiască cu episcopul, care i-a sugerat să răspundă de sufletul lui în faţă lui Dumnezeu şi să-i primească averea cu condiţia să restituie tezaurul catedralei. Abatele s-a întors în grabă la muribund şi i-a dat socoteală. Bolnavul spuse: «Porunceşte să fie înhămate căruţele, ia tot ceea ce am şi la sfîrşit, ia-mă şi pe mine.» Erau două cufere cu aur şi argint, o mulţime de orfevrerii, cărţi şi diferite podoabe luate ca garanţie, mult grîu, vin şi aşternuturi, precum şi numeroase cirezi. Cînd totul a fost luat, abatele a poruncit să fie aşezat bolnavul într-o lectică şi s-a grăbit spre mănăstire. Dar abia au trecut pragul mănăstirii că bolnavul a şi murit. Abatele, care nu-şi uitase promisiunea, a dat înapoi cametele atît cît a putut, a făcut pomeni mari pentru sufletul lui şi a dăruit restul bunurilor călugărilor.

Trupul a fost aşezat într-o capelă, înconjurat de strane de cîntăreţi. În aceeaşi noapte, fraţii care cîntau au văzut apărînd patru duhuri negre care s-au aşezat în stînga sicriului. Văzînd aceasta toţi călugării, cu excepţia unuia singur, mai în vîrstă, au fugit îngroziţi. Deodată patru îngeri au venit şi s-au aşezat în dreapta sicriului în faţa diavolilor. Aceştia au intonat psalmul 35 al lui David în care Dumnezeu promite să pedepsească nedreptatea şi au spus: «Dacă Dumnezeu este drept şi cuvintele lui sînt adevărate, acest om este al nostru, pentru că este vinovat de toate acestea.» Îngerii sfinţi au răspuns: «De vreme ce citaţi poemul lui David, mergeţi pînă la capăt. Dacă voi taceţi, vom continua noi.» Şi au cîntat versurile psalmului în care acum era vorba de dreptatea de nepătruns a lui Dumnezeu, de îndurarea lui şi de făgăduiala: «"Fiii oamenilor vor spera în ocrotirea ta." Pentru că Dumnezeu este drept şi Scriptura adevărată, acest fiu al omului ne aparţine, el s-a refugiat în Dumnezeu, va merge spre Dumnezeu căci a sperat în ocrotirea aripilor. Se va îmbăta de bogăţia casei Domnului, el care s-a îmbătat din lacrimile căinţei...» În faţa diavolilor uimiţi şi amuţiţi, îngerii au luat în cer sufletul cămătarului cel pocăit, amintind vorbele lui Isus: «Tot aşa, vă spun că este bucurie înaintea îngerilor lui Dumnezeu pentru un singur păcătos care se pocăieşte.» (Luca, XV, 10) [93]. Această poveste a lui Cesaire de Heisterbach în cartea «asupra pocăinţei» ne arată puterea căinţei care duce în paradis,

chiar fără a mai trece prin purgatoriu, pe un cămătar pocăit *in extremis*, dar a cărui penitenţă a fost ce-i drept, îndeplinită în mare parte de abate, a cărui mănăstire a primit (cu titlu de profit licit) cîteva fărîme din averea cămătarului.

La întrebarea novicelui: «Ce i-a fost mai de folos, pomenile sau pocăinţa?» Cesaire i-a răspuns: «Dacă nu ar fi fost pocăinţa, pomenile ar fi fost de prea puţin folos.» Iată deci, dincolo de purgatoriu, pe cămătarul secolului al XIII-lea cuprins în această mişcare a cucerniciei creştine către viaţa interioară.

Mîntuirea unui cămătar merită osteneala, şi trebuie să-ţi păstrezi încrederea în Dumnezeu pentru a salva, cu sau fără purgatoriu, pe cămătarii despre care El singur ştie în lipsa spovedaniei şi a restituirii, dacă au fost încercaţi de adevărata căinţă. Însă căinţă nu înseamnă să rosteşti cîteva cuvinte din vîrful buzelor. Dacă în măsura în care cămătarul are o inimă, aceasta trebuie să vorbească.

La naiva însă binevenita întrebare a novicelui dacă un om fără ochi se poate căi, de vreme ce fără ochi nu poţi plînge, Cesaire răspunde: «Căinţa nu stă în lacrimi ci în frămîntarea inimii, al cărei semn doar sînt lacrimile ochilor; însă şi inima îşi are lacrimile ei.» Şi adaugă: «Orice om, drept sau păcătos, chiar dacă a murit cu o cît de mică pocăinţă, îl va vedea pe Dumnezeu. [94].

Cîtă grijă pentru cămătar!

Jacques de Vitry încheie a doua predică despre cămătari cu un imn adus cămătarului pocăit. "După ce

s-a întors către Dumnezeu, "numele lui este vrednic de cinste în faţa Lui", cel care era numit mai înainte cămătar va fi numit penitent şi dezvinovăţit de Dumnezeu, cel care era numit mai înainte crud va fi numit milos, cel care era numit vulpe şi maimuţă va fi numit miel şi porumbel,cel care era numit slujitor al diavolului va fi numit slujitor la Stăpînului Nostru Isus Christos cel viu [95]...»

Desigur că purgatoriul nu este decît un mod pe care creştinismul face cu ochiul cămătarului în secolul al XIII lea, însă este singurul care îi asigură paradisul fără restricţii. Purgatoriul, cum spune Cesaire de Heisterbach - în legătură nu cu un cămătar, ci cu o păcătoasă cu un destin aparent la fel de rău căci, tînără călugăriţă,a păcătuit cu un călugăr şi Dumnezeu a făcut să moară născînd fructul păcatului ei - este, chiar în această situaţie, *speranţa* [96]. Speranţa, şi în curînd aproape certitudinea, pentru cămătarul dispus la căinţă finală, că se va mîntui, că va putea obţine în acelaşi timp punga, în lumea aceasta şi viaţa veşnică, în lumea cealaltă. Cămătarul din Liege este atestarea speranţei. Din camătă, cămătarul nădăjduie un cîştig material, financiar: «Dacă cineva, notează spre exemplu Thomas de Chobbam, împrumută cu dobîndă altuia, chiar dacă poate spera (*sperare*) să obţină în schimb un cîştig pentru împrumut...» Această speranţe pămînteană, el pare dispus să o prefere unei alte speranţe: ceaa paradisului. Speranţe contra speranţe. Dar speranţa purgatoriului conduce către speranţa paradisului. După o şedere mai mult sau mai puţin lungă

în purgatoriu, în mod obligatoriu se trece în paradis. Bogaţie şi paradis: speranţă dublă. Cu o floare nu se face primăvară. Un cămătar în paradis nu face capitalismul. Însă un sistem economic nu înlocuieşte pe altul decît la capătul unei curse cu obstacole de tot felul. Istoria înseamnă oameni. Iniţiatorii capitalismului sînt cămătarii, negustorii de viitor, negustorii timpului pe care, încă din secolul al XV-lea, Leon Battista Alberti îl va defini ca fiind totuna cu banii. Aceşti oameni sînt creştini. Ceea ce îi opreşte încă în pragul capitalismului este nu consecinţa pămînteasca a condamnării cametei de către Biserică, ci frica, frica apăsătoare de iad. Într-o societate în care orice conştiinţă este o conştiinţă religioasă, piedicile sînt mai întîi - sau în ultimă instanţă - religioase. Speranţa că va scăpa de iad datorită purgatoriului permite cămătarului să facă să înainteze economia şi societatea secolului al XIII-lea către capitalism.

Post Scriptum

Acest eseu era deja scris atunci cind am aflat despre un text care-l întăreşte, prin excelentul articol scris de Elisabeth A. R. Brown, «Royal Salvation and Needs of State in Late Capetian France» în *Order and Innovation in the Middle Ages. Essays in Honor of Joseph R. Strayer*, ed. W. C. Jordan, B. McNab, T.F. Ruiz, Princeton University, Press, 1976, nr. 14, pp. 542-543: «Într-un *quodlibet* (exerciţiu universitar) scris la sfîrşitul secolului

al XIII-lea, Remer de Clairmarais studiază problema de a şti dacă o persoană ai cărei executori testamentari întîrzie împărţirea bunurilor pe care le-a lăsat moştenire va rămîne, din acest motiv, mai mult timp în purgatoriu. Dacă bunurile au fost lăsate cu scopul de a fi restituite, această întîrziere nu va putea influenţa durata şederii în purgatoriu, cu condiţia ca testatorul să nu fi ales voit nişte executori iresponsabili; dar dacă testatorul şi-a lăsat bunurile doar pentru pomeni menite să-i obţină iertarea păcatelor, eliberarea sa din purgatoriu va fi întîrziată, deşi suferinţele lui nu vor fi mărturisite...» Iată-l pe cămătarul din purgatoriu intrat în programele universitare...

Anexe

1. Dante, *Divina Comedie*
2. Ezra Pound, *Canto XLV*
3. Ezra Pound, *Addendum a Canto C.*

1.

Pornii deci singur străbătînd hotarul
ce văii-a şaptea-i înteţeşte fierea,
către mulţimea ce-şi plîngea amorul.

Din ochii lor zbucnea potop durerea
şi cînd scîntei zvîrleau cu dosul mîinii,
cînd prundu-ncins ce le scurta vederea,

aşa cum fac pe zăpuşeală cîinii
cu bot, cu labe, cînd îi muşcă sui,
ori purecii ori muştele-ori tăunii.

Văzut-am mulţi şi-am cercetat destui
din cei sortiţi văpăii să-i împungă,
fără a-i cunoaşte; dar de gît văzui

că fiecare-avea legată-o pungă,
cu-altminteri semn şi-altminterea culoare
şi cu nesaţ priveau la ea-ntr-o dungă.

Şi cum priveam, şi eu, cu-nfrigurare,
văzui pe-o pungă galbenă-năuntru
un petic vînăt ca un leu cu gheare.

Iar mai apoi, cătînd cu de-amănuntul,
dădui de alta, roşie-purpurie,
c-o gîsca albă mai vîrtos ca untul.

Şi-un duh c-o scroafă grasă, sinilie,
țesută-n fir pe-o pungă albă, nea:
"Ce caţi, grăi, în neagra-mpărăţie?

Te du de-aici; dar pînă-a te-nturna,
fiindcă eşti viu, să ştii că Vitallian
vecin de-al meu în stînga mea va sta.

Aci-ntre florenţi sînt padovan
şi surd m-aş vrea cînd urlă peste tot
"Să vie cavalerul suveran

cu ţapii-n cîmp." Şi-astfel zicînd de-un cot
îşi scoase limba răsucindu-şi gura,
ca boul cînd se linge peste bot.

Ci eu de teamă să nu-ntrec măsura
călcînd porunca ce zicea: "Grăbeşte!",
lăsai zarafii ce-şi lingeau captura. [97]

2.

Canto XLV

Cu Camăta

Cu Camăta n-ajunge nimeni să aibă o casă de piatră ca lumea
bloc de bloc neted tăiat şi bine potrivit
ca să poată fi frumos împodobite,
cu camăta
n-ajunge nimeni să aibă un rai pictat pr zidul bisericii
harpes et luthes
ori o fecioară binevestită
ori un nimb cară să impună din incizie,
cu camăta
nimeni nu-l vede cu moştenitoarele şi ţiitoarele lui Gonzaga
nici un tablou nu-i făcut să dăinuie ori să-l ţii în casă
ci făcut e să-l vinzi şi la iuţeală să-l vinzi
cu camăta, păcat împotriva firii,
ţi-i pîinea din ce în ce mai fărîme şi mai mucigai
ţi-i pîinea uscată ca hîrtia,
nu de grîu de munte, nu de făină-ntr-ales
cu camăta răzorul dispare
cu camăta hotarele nu mai sînt limpezi
şi nimeni nu-şi mai poate afla vatră sălaşului.

Cioplitorul de piatră-i ţinut departe de piatra lui
ţesătorul departe de războiul său.
Cu CAMĂTA
Îna nu vine pe piaţă
oile nu dau cîştig
Camăta - ciuma vitelor, camăta
face bont acul în mîna fetei
şi opreşte torcătorului, Pietro Lombardi
nu prin camătă a venit
Duccio n-a venit prin camătă
Şi nici Pier dela Francesca; Zuan Bellin
nu prin camătă
Şi nici «La Colunnia» n-a fost aşa pictată.
N-a venit prin camătă Angelico; n-a venit Ambrogio
Praedis,
N-a venit nici o biserică cioplită din piatră
pe care să scrie: Adomo me fecit
Nu prin camătă Sf. Trofim
Nu prin camătă Sf. Ilarion,
Camăta rugineşte dalta
Rugineşte meşter şi mesteşug
Roade firul din războiul de ţesut
Nimeni după matriţa ei nu-nvaţă aur să ţeasă;
Azurul se-alege cu-un ulcer de pe urma cametei;
purpura e despurpurată
Nu mai răsare sub nici o mînă de hemling smaraldul
Camăta ucide pruncu-n pîntec
Nu duce-n peţit flăcăul
Suie damblaua în pat, se culcă
Între frageda mireasă şi mirele ei

CONTRA NATURAM

Au adus tîrfe pentru Eleusis
Hoituri să şadă-n ospeţe
la porunca tot a cametei.

N.B. Camăta: Chirie asupra puterii de cumpărare, impusă fără a ţine seama de producţie; adesea chiar fără a ţine seama de posibilităţile de producţie. (De unde şi falimentul băncii Medicis).

3.

Addendum a Canto C

Camăta este Răul, *neschek*
şarpele
Neschek cu numele bine ştiut, cea care spurcă
Împotriva neamului omenesc şi dincolo de el
Cea care murdăreşte
Tokog hic mali medium est
lată inima răului, focul nestins al iadului
Ulceraţia care prinde totul, viermele Fafnir,
Sifilisul Statului, al tuturor regatelor,
Neg al binelui public
Cel care face chisturi, care strică orice.
Cea care murdăreşte
Geamănă rea a invidiei,
Şarpe cu şapte capete, Hidră, pătrunzînd peste tot,
Violînd porţile templelor, murdărind boschetul din Paphos
Neschek, răul care se tîrăşte,
venin, compătoare a oricărui lucru,
Otrăvitoare a izvorului,
a tuturor fîntînilor, *neschek*
Şarpele, răul împotriva creşterii naturii,
împotriva frumuseţii
το καλον
formosus nec est nec decens

Mii şi mii au murit în zvîcniturile ei,
în coşul pescuitorului de viermi
Χαιρη! Ω Διωνη, Χαιρη
lumină pură, ne închinăm ţie
Cristal, te implorăm [99].

Îi mulţumesc lui Jacques Berlioz pentru că mi-a atras atenţia asupra acestor poeme deosebite, care ajută la explicarea fenomenului medieval al cometei.

Pentru concepţiile economice ale lui Ezra Pound trebuie citit studiul remarcabil al lui Jean-Michel Rabate, *Language, Sexuality and Ideology in Erza Pound's Cantos*, Mac Millan, Basingtoke and London, 1986, Chap. S. «Pound wise Towards a General Critique of Economy» pp. 183-241.

Îi mulţumesc lui J.-M. Rabate pentru că a avut bunăvoinţa de a-mi pune la dispoziţie aceste pagini înainte ca întreaga carte să fie difuzată în Franţa.

Bibliografie

A - TEXTE

a) Acte ale Conciliilor:

C. LEONARDI (ed.), *Conciliorum oecumenicorum Decreta*, Bologne-Vienne, 1962.

H. WOLTER şi H. HOLSTEIN, *Histoire des Conciles oecumeniques*: t. VI: R. FOREVILLE, *Latran, I, II, III et Latran IV*, Paris, 1965; t. VI: G. DUMEIGE, *Lyon I şi Lyon II*, Paris, 1966; t. VIII: J. LECLERC, *Vienne*, Paris,1964.

b) Ordonanţe regale (Franţa):

Ordonnances des Roys de France, t.1. ed. E. de Lauriere, Paris, 1723

c) Manuale pentru confesori:

Thomas of CHOBHAM, *Summa Confessorum*, ed.F. Broomfield, Louvain, 1968.

Raymond de PENAFORT, O.P., *Summa de poenitentia*, liv. II, tit, VII, ed. d'Avignon, 1715, pp. 325-348.

Jean de FRIBOURG, O.P., *Summa Confessorum*, liv. II, tit. VII, ed. Jean Petit, fin XVe siècle, fol. 84-91.

ASTESANUS, O.F.M., *Summa*, liv. III, tit. XI.

c) Tratatele de teologie:

G. LEFEVRE (ed.), *Le traité «De usura» de Robert de Courcon in Travaux et memoires de l'université de Lille*, t. X, n. 30, 1902.

Guillame d'AUXERRE, *Summa in IV Libros sententiarum*, liv. III, tr. XXVI.

Despre Sf. Thomas şi camătă: J. VAN ROEY, *De justo auctario ex contractu credite*, Louvain, 1903, pp.154-175.

Gilles de LESSINES, *De usuris*, editat ca opus LXXIII al ediţiei romane al Operelor de Thomas d'Aquin.

d) Dante:

La Divine Comédie, Enfer, chant XVII, v. 43-78 (ed. des Libraires associes, Paris, 1965, trad. L. Espinasse-Mongenet)

A. PEZARD, *Dante sous la pluie de feu*, Paris, 1950.

f) Exempla:

Jacques de Vitry, CRANE (ed.) *The «Exempla» or Illustrative Stories from the «sermones vulgares» of Jacques de Vitry*, Londres, 1980, reimpression anastatique, 1967 şi exempla traduse din manuscrise de Marie-Claire Casnault căreia îi mulţumesc.

Cesaire de Heisterbach: *Caesarei Hesterbacensis... Dialogus miraculorum*, ed. J. STRANGE, Cologne, Bonn, Bruxelles, 2 vol., 1851.

Etienne de Bourbon; A. LECOY DE LA MARCHE, *Anecdotes historiques, legendes et apologues tires du recueil inedit d'Etienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siecle.* Paris, 1877 şi exemple transcrise de către Jacques Berlioz căruia îi mulţumesc.

«Tabula exemplorum secundum ordinem Alphabeti», culegere de exempla compilate în Franţa la sfîrşitul secolului al XIII-lea, ed. J. Th. WELTER, Paris et Touluse, 1926.

Cl. BREMOND, J. LE GOFF, J. Cl. SCHNITT, L'*«Exemplum»* (Tipologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 40), Turnhaut, 1982.

J. Cl. SCHMITT, *Precher d'exemples, Recit de predicateurs du Moyen Age* (presente par), Paris, Stock, 1985.

B - LUCRĂRI MODERNE DESPRE CAMĂTĂ ŞI CĂMĂTARI

J.W.BALDWIN, *The Medieval Theories of the Just Price. Romanists, Canonists and Theologians in the xII-th and XIII-th centuries.* Transaction of the American Philosophical Society, N.S., vol. 49, Philadephie, 1959.

O. CAPITANI. Il «De pecato usure» di Remigio de'Girolami in *Per la storia della cultura in Italia nel Ducento e primo Trecento.* Omaggio a Dante nel vII Centenario della Nuscita, Soplete, 1965 (n. special din Studi Medievali, ser. 3, a. VI, fasc. II, 1965) pp. 537-662.

O. CAPITANI, ed. *L'Etica economica medievale*, Bologne, 1974.

R. H. HELMHOL 2, «Usury and the Medieval English Church Countes», in *Speculum*, vol. 61, n. 2, aprilie 1986, pp. 364-380.

J. IBANÈS, *La Doctrine de l'Église et les réalitéS economiques au XIIIe siecle: l'interet, les prix et la monnaie*, Paris, 1967.

J. KIRSCHNER şi J. LO PRETE, «Peter John Olivi's Treatises on Contracts of Sale, Usury and Restitution: Minorite Economics or Minor Works?» in *Quaderni fiorentini*, 13, 1984, pp. 233-286.

G. LE BRAS, Articolul «Usure» în *Dictionnaire de Théologie catholique*, XV, 1950, col. 2336-2372.

J. LE GOFF, *Marchands et banqulers du Moyen Age*, Paris 1956, ed. nr. 6: 1980.

J. LE GOFF, «The Usurer and Purgatory», în *The Dawn of Modern Banking*, Center for Medieval and Renaissance Stdies, University of California, Los Angeles, 1979, pp. 25-52.

J. LE GOFF, «Usure et à peu près» în *Melanges offerts a Georges Guilband*, (în curs de apariţie).

G. LUZZATO, «Tasso d'inttresse e usura a Venezia nei secoli XIII-XV» in *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Rome, 1958, I, p. 191-202.

T. P. MC LAUGALIN, «The Teaching of the Canonists on Usury (XII, XIII and XIV c.)» in *Medieval Studies*, 1,1939, pp. 82-107 şi 2, 1940, pp. 1-22.

G. NAHON, «Le crédit et les Juifs dans la France du XIII-e siècle» în *Annales* E.S.C., 1969, pp. 1121-1148.

B. N. NELSON, *The idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*, Princeton, 1949, 2-e ed. Chicago, 1969.

B. N. NELSON, «The usurer and the Merchant Price: Italian Businessmen and the Ecclesiastical Law of Restitution 1100-1500», în Journal of Economic History, Supliment 7 (1947) pp. 104-122.

J. T. NOONAN, *The Scolastic Analysis of Usury*, Cambridge, Mass, 1957

R. de ROOVER, *La Pansée economique des scolastiques, doctrines et méthodes*, Paris-Montreal, 1971.

G. SALVIOLI, «La dottrina dell'usura secundo i canonisti ei i civilisti italiani deli secoli XII et XIV». în *Studi Fadda*, 3, 1906, pp. 259-278.

A. SAPORI, «L'interesse del danaro a Firenze nel Trecento», în *Archivio Storico Italiano*, 1928, pp. 161-186.

A. SAPORI, «L'usura nel Dugento a Pistoia», în *Studi medievali*, II, 1929, pp. 208-216.

G. SCHILPEROORT, *Le Commercant dans la litterature francaise du Moyen Age*, 1933.

B. SCHNAPPER, «La répression de l'usure et l'evolution économique» în *Tijdsschreift voor Rechtsgeschiedenis*, 37, 1969, pp. 53-57.

C. LUCRĂRI CARE AJUTĂ LA ÎNȚELEGEREA CAMETEI ȘI CĂMĂTARULUI ÎN EVUL MEDIU

Ph. ARIES, «Richesse et pauvréte devant la mort», în *Études sur l'histoire de la pauvréte* (Moyen Age - XVI-e siecle), ed. M. Mollat, 2 vol. Paris, 1974, t.u. pp. 519-533.

J. W. BALDWIN, *Masters, Princess and Merchants; The Social Views of Peter the Chanter and His Circle*, 2 vol., Princetone, 1970.

N. BERIOU, «Autour de Latran IV (1215): la naissance de la confession moderne et sa diffusion» în Groupe de la Bussiere, *Pratiques de la Confession*, Paris, ed. du Cerf, 1983, pp. 73-93.

M. D. CHENU, *L'Eveil de la concience dans la civilisation médiévale*, Montreal - Paris, 1969.

J. GILCHRIST, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, New Jork, 1969.

J. LE GOFF, *Les Intellectuels au Moyen Age*, Paris, 1957, ed. nouă 1985

J. LE GOFF, «Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident medieval», în *Annales de l'Ecole des Hautes Etudes de Gand*, v, 41-57, reluat în *Pour un autre Moyen Age*, Paris, 1977, pp. 91-107.

J. LE GOFF, «Métier et profession d'après les manuels de confesseur du Moyen Age», în *Miscellanea Medievalia*. Vol. III, *Beitrage zum Berufshewustsein des mittelalterltchen Menschen*, Berlin, 1964, pp. 44-60. Reluat în *Pour un autre Moyen Age*, op. cet., pp. 162-180.

J. LE GOFF, *La Naissance de Pourgatoire*, Paris, 1981.

L. K. LITTLE, *Pride goes before Avance: Social Change and the Vices in Latin Christendons*», în American Historical Review, LXXVI, 1971.

L. K. LITTLE, *Religious Poverty and the Profit Ecomomy in Medieval Europe*, London, 1978.

R. S. LOPEZ, *La Révolution commerciale dans l'Europe medievale*, trad. fr., Paris, 1974.

A. MURRAY, *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford, 1978.

J. W. PARKES, *The Jew in the Medieval Community: a Study of his Political and Economic Situation*, London, 1938.

H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, ed. nouă, Paris, 1969.

K. POLANYI şi C. ARENSBERG, *Trade and Market in the Early Empires*, Glencol, 1957, trad. fr. *Les Systemes economiques dans l'histoire et dans theorie*, prefaţă de M. Godelier, Paris, 1975.

R. DE ROOVER, *Business, Banking and Economic Thought in Late Medieval and Modem Europe: Selected Studies*, ed. J. Kirschner, Chicago, 1974.

J. TRANCTENBERG, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its relation to Modern Antisemitism*, New Haven, 1943.

NOTE

1. Aşa cum arată în poemele sale *goliardice* Gautier de Chatillon la sfîrşitul secolului al XII-lea.

2. Aşa cum se vorbeşte despre Isus în liturghia regală şi despre monedele de aur bătute de Ludovic cel Sfînt.

3. Jurămîntul *ad status* nr. 58,17.

4. Ezra Pound, *Les Cantos*, trad. fr. Paris, 1986. cf. Anexe 2.

5. Thomas de Chobham, *Summa confesorum*, întrebarea XI, cap. 1, ed. F. Broomfield, Louvain, p. 504.

6. K. Polanyi şi C. Arensberg, *Trade and Market in the Early Empires*, trad. fr.: *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*, Paris, 1975, pp. 100-101.

7. Ibid, p. 237

8. G. Le Bras, art. «*Usure*» în *Dictionaire de Théologie Catholique*, XV, 1950, col. 2356.

9. G. Lefèvre (ed.), *Le Traite «De usura» de Robert de Courcon*, în *Travaux et memoires de l'universite de Lille*, t.x, nr. 30, 1902, p.35.

10. Guillamme d'Auxerre, *Summa în IV libros sententiarum*, liv. III, tr. XXVI.

11. Îndeosebi în *Somme theologique*: II-a II-al, q. 78.

12. Breviarum în ps. LIV, *Patrologie latine*, t. XVI, vol. 982.

13. *Commèntaire sur Ezechiel*, XVIII, 6, *Patrologie latine*, t. XXV. vol. 117.

14. *Decretul* lui Gratian, c. 14, q. 3, c. 4.

15. Thomas de Chobham, op. cit., p. 504.

16. Guilloume d'Auxerre, op. cit., liv. III, tr. XXVI.

17. Thomas de Chobham, op. cit., p. 504.

18. A. Lecoy de la Marche, *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inedit d'Etienne de Bourbon, dominicain de XIII-e siècle*, Paris, 1877, pp. 361-362.

19. *Patrologie latine*, t.c LVIII, col. 659.

20. *Somme theologique*, II-e II-al, q. 78.

21. J. Ibanès, *La Doctrine de l'Eglise et les réalités économiques au XIII-e siecle: l'interet, les pris et la monnaire*, Paris, 1967, pp. 20-22.

22. *Somme theologique*, II-e II-al, q. 78, art. I apud J. Ibanès, op. cit., p.19.

23. *In Tertium Sententiarum*, dist. XXXVII, dub. VII, apud Ibanès, op. cit., p. 19.

24. Thomas de Chobham, op. cet., p. 515.

25. Caesarii Heisterbacensis..., *Dialogus*

miracularum, II, VIII, ed. J. Strage, Cologne, Bonne, Bruxelles, 2 vol., 1851, p.73.

26. *Tabula exemplorum secendum ordinem Alphabeti*, ed. J.M. Weller, Paris şi Touluse, 1926, p. 83, nr. 306.

27. *Divina Comedie, Infernul*, Cîntul XI, v. 109-111, trad. fr. L. Espinosse-Mongenet, Librairies associes, Paris, 1965.

28. Canto XLV, în *Cantos*, op. cit., p. 234.

29. *Orcival*, Petites monographies du Zodiaque, 1963, p. 15.

30. A. Lecoy de la Marche, op. cit., p. 254.

31. Crane (ed.), *The «Exempla» or Illustrative Storiea from the «Sermones vulgares» of Jacques de Vitry*, London, 1890, reimprimare anastatică, 1967, p. 72.

32. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 83.

33. *Divina Comedie, Infernul*, cîntul XVII, v.54-57.

34. A. Pezard, *Dante sous la pluie du feu*, Paris, 1950, p. 101, n. 5.

35. H. Walter şi H. Holstein, *Histoire des Conciles oecumeniques*; t. VI: R. Foreville, Latran IV, Paris, 1965.

36. Jurămîntul «ad status»nr. 58, exemplum 14.

37. A. Lecoy de la Marche, op. cit., p. 362.

38. Acest cămătar creştin este numit în latină, limba celor mai numeroase documente pe care le avem, *usurarius* sau cu un termen savant împrumutat din latina clasică a antichităţii şi dreptul roman, fenerator «cel care împrumută cu dobîndă», de la *fenus*, «dobîndă»,

înrudit cu *fetus* «fruct al fecundaţiei» - dar în cazul lui *fenus* acest fruct este oare legitim?

39. Thomas de Chobham, op. cit., p. 509.

40. Ibid., p. 505.

41. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 139, nr. 304.

42. Thomas de Chobham, op. cit., p. 505.

43. Latin 13472, f. 3; *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 139, nr. 304.

44. Thomas de Chobham, op. cit., p. 505.

45. G. Lefevre (ed.), op. cit., p. 35.

46. G. Le Bras, op. cit., col. 2351.

47. Thomas de Chobham, op. cit., p. 505.

48. Cesaire de Heisterbach, op. cit., p. 73.

49. Lecoy de la Marche, op. cit., pp. 334-335.

50. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 51.

51. Editie - traducere de M. Natalis de Wailly, Paris, 1874, 33, p. 19.

52. Cf, Le Goff, «Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval», în *Annales de l'Ecole des Mantes etudes de Grand*, V, pp. 41-57; reluat în *Pour un autre Moyen Age*, Paris, 1977, pp. 91-107.

53. Thomas de Chobham, op. cet., p. 516.

54. *Somme theologique*, II-a II-ae. p. 78.

55. Thomas de Chobham, op. cit., p. 510.

56. Cesaire de Heisterbach, *Dialogus miraculorum*, op. cet., II, VIII, în *Strange*, op. cit., t. I, p. 73.

57. Thomas de Chobham, op. cit., p. 509.

58. *Infernul*, op. cit., cîntul XI, v. 49-51.

59. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 83.

60. Crane (ed.), op. cit., p. 76.

61. *Jurământul «ad status»* nr. 59, 15.

62. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 82.

63. *Jurământul «ad status»*, nr. 59, 9.

64. Crane (ed.), op. cit., p. 73.

65. Ibid. p. 74

66. *Jurământul «ad status»* nr. 59, 17.

67. R. de Roover, *La Pensée économique des scolastiques, doctrines et méthodes*, Paris - Montreal, 1971 şi *Business Banking and Economic Thauglit in Late Medieval and Modern Europe: Sellected Studies*, Chicago, 1974.

68. J. T. Noonan, *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge, Mass., 1957, p. 192.

69. *Jurământul «ad status»* nr. 59, 14.

70. *Tabula exemplorum*, op. cit., pp. 22-23.

71. *Jurământul «ad status»* nr. 59, 15.

72. Lecoy de la Marche, op. cit., pp. 365-366.

73. Ibid., pp. 364-365.

74. Ibid., pp. 263-264.

75. *Dialogus miraculorum*, II, VII, în *Strange*, op. cit., t.I, pp. 70-72.

76. *Lecoy de la Marche*, op. cit., pp. 367-368.

77. Ibid., p. 368.

78. Crane, op. cit., p.75.

79. *Tabula exemplorum*, op. cit., p. 83.

80. «Le credit et les Juifs dans la France de XIIe siécle», Annales E.S.C., 1969, p.1137.

81. *Dialogus miraculorum*, XII, XXIV, în *Strange*, op. cit., t. II, pp. 335-336.

82. Ibid., XII, 18.

83. Lecoy de la Marche, op. cit., p. 362.

84. Thomas de Chobham, op. cit., pp. 506-507.

85. Ibid, pp. 515-516.

86. Lecoy de la Marche, op. cit., p. 364.

87. *Dialogus miraculorum*, II, VII, în *Strange*, op. cit., t. I, p. 72.

88. Ibid.

89. Lecoy de la Marche, op. cit., p. 369.

90. Ibid., pp. 366-367.

91. *Dialogus miraculorum*, III, LII, în *Strange*, op. cit., t. I, p. 169.

92. Ibid, II, VIII.

93. Ibid., II, XXXI, în *Strange*, op. cit., t. I, pp. 103-105.

94. Ibid., II, XXXIV-XXXV, în *Strange*, op. cit., t. I. pp. 108-109.

95. *Jurămîntul «ad status»*. 59, 18.

96. *Dialogus miraculorum*, XII, XXVI.

97. Dante, *Divina Comedie*, trad. fr. de L. Espinasse-Mangenet, Paris, Libraires associes, 1985, Infernul, XVII, v. 43-78.

98. Ezra Pound, *Les Cantos*, trad. fr. Paris, Flamarion, 1986, «Canto XLV».

99. Id., ibid., «Addendum à C».

Cuprins

Între bani şi infern: Camăta şi cămătarul ..... 5.
Punga: camăta ..... 14.
Hoţii de timp ..... 34.
Cămătarul şi moartea ..... 50.
Banii şi viaţa: purgatoriul ..... 71.
«Şi inima îşi are lacrimile ei» ..... 94.

Anexe ..... 105.
Bibliografie ..... 114.
Note ..... 122.

ISBN 973-95983-1-5

● **JACQUES LE GOFF** este director de studii la École des Hautes Études en Sciences Sociales, prestigioasă instituţie al cărei preşedinte a fost, şi co-director al binecunoscutei publicaţii *Annales. Économie. Société. Civilisation.*

Este autorul volumelor:

- *Marchands et banquiers au Moyen Age*, P.U.F., 1956.
- *Les Intellectuels au Moyen Age*, Le Seuil, 1957, 1985.
- *La Civilisation de l'Occident médieval*, Arthaud, 1964, 1984.

A coordonat lucrările:

- *Faire de l'histoire*, împreună cu Pierre Noro, Gallimard, 1973.
- *La Nouvelle Histoire*, dicţionar publicat împreună cu Roger Chartier şi Jacques Revel, Retz, 1978.
- *La Ville médiévale. Des Carolingiens à la Renaissance*, tome II de *l'Histoire de la France urbaine*, Le Seuil, 1981.